

אוכל כאמצעי שליטה: על מקומו של האוכל במדיניות המקלט הישראלית

טלי קריצמן
אמיר ואנדה
ברקביאנקו*

המאמר מבקש להציע פנומנולוגיה של מקום המזון בחייהם של מבקשי המקלט בישראל. הטענה היא שלאוכל יש תפקיד פוטנציאלי משמעותי ורחב-השפעה עבור מבקשי המקלט מעבר לתפקיד הפיזי המקיים שלו. מדובר בתפקיד פסיכולוגי וסוציולוגי, המשליך על הבניית זהותם האתנית של מבקשי המקלט, על הגדרת שייכותם הקהילתית, על לכידות הקהילה ועל הטמעה והנצחה של נורמות וערכים. האוכל אף יכול לשמש כלי להנכחה של מבקשי המקלט בספרה הציבורית ובסיס משותף לקשרים בין מבקשי המקלט לבין חברים בקהילה המקומית, וכך לסייע לתהליך ההשתלבות בחברה המארחת.

במאמר נבחנים שלושה מופעים שבהם האוכל נוכח בחייהם של מבקשי המקלט בישראל: העסקה בענף המסעדות – על פי רוב באופן לא מתועד ותוך שמירה על שוליותם החברתית; עסקי מזון עצמאיים של מבקשי המקלט, שהמדינה מערימה עליהם קשיים באמצעות היפר-רגולציה דרך דיני רישוי העסקים; והזנת הכלואים במתקן חולות – הזנה דלה, לא מותאמת וירודה. באמצעות כל אחד מהמופעים הללו המאמר מתאר כיצד האוכל משמש למשטור ובקרה של מבקשי המקלט. המאמר מתבסס על מידע אתנוגרפי, דוחות מצב, כתבי בית-דין ופסיקה, דיווחים עיתונאיים וראיונות עם פעילים מרכזיים בארגונים, ובאמצעות כל אלה סוקר את האופן שבו המדינה שוללת ממבקשי המקלט את התרומה הפוטנציאלית הפסיכולוגית-חברתית הגלומה באוכל. המדיניות של ישראל כלפי מבקשי המקלט בכלל, ובמשק בינם לבין אוכל בפרט, הופכת את זירות האוכל לאמצעים של הדרה ולחץ על מבקשי המקלט, המשמרים את מיקומם הלימינלי ותורמים לדחיקתם אל מחוץ לגבולות המדינה – ולמצער אל שולי החברה.

* ד"ר טלי קריצמן-אמיר היא מרצה בכירה לדיני הגירה ולמשפט בינלאומי במרכז האקדמי למשפט ולעסקים ברמת גן, ועמיתת פולונסקי במכון ון-ליר בירושלים. אנדה ברקביאנקו היא דוקטורנטית בפקולטה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה. נושא עבודת הדוקטורט שלה הוא אסטרטגיות המחיה של מבקשי המקלט הסודנים בישראל. נבקש להודות לפעילי "המוקד לפליטים ולמהגרים" המבקרים בבתי הכלא שבהם מבקשי המקלט כלואים דרך קבע, על תרומתם לביצוע המחקר: סיוע באיסוף הנתונים והתמונות, והעברת התרשמות על אודות מצב המזון במתקן "חולות" בעקבות ביקורים ושיחות עם השוהים במקום ועם צוות שירות בתי הסוהר.

מבוא. א. תפקידיו המגוונים של האוכל בקהילות מהגרים: 1. אוכל כאמצעי קיום פיזי; 2. אוכל וזהות בקהילות מהגרים; 3. אוכל ומילוי צרכים קהילתיים; 4. אוכל, נוכחות במרחב הציבורי והשתלבות בקהילת הרוב; 5. אוכל ושליטה. ב. האוכל כאמצעי משטור ושליטה בחייהם של מבקשי המקלט: שלושה מופעים: 1. העסקת מבקשי מקלט כשכירים בבתי אוכל; 2. מבקשי המקלט כבעלי עסקי אוכל עצמאיים; 3. הזנתם של מבקשי המקלט במתקן השהייה. סיכום.

מבוא

בישראל נמצאת אוכלוסייה של כמעט חמישים אלף מבקשי מקלט¹, רובם המוחלט ממוצא אפריקאי ככלל, ומהמדינות אריתראה וסודן בפרט.² נוכחותם של מבקשי מקלט מאפריקה בישראל אינה חדשה כשלעצמה, אך מספרם של מבקשי המקלט מאריתראה וסודן ונוכחותם הבולטת עלו במידה ניכרת מאמצע העשור הראשון של שנות האלפיים.³ מרבית מבקשי המקלט נהנים ממעמד אזרחי שברירי⁴ וחוסים תחת הגנה קולקטיבית זמנית מפני גירוש.⁵ אף שבשנים האחרונות מבקשי המקלט יכולים, פורמלית, להגיש בקשות מקלט שתביחנה על ידי הרשויות,⁶ בפועל אחוזי ההכרה בפליטים בישראל הם מהנמוכים בעולם המערבי.⁷

1 מנתוני רשות האוכלוסין וההגירה עולה כי נכון ל-30.9.2014 נמצאים בישראל 47,137 "מסתננים". רשות האוכלוסין וההגירה נתוני זרים בישראל 4 (מהדורה 3/2014, 2014). www.gov.il/BlobFolder/generalpage/foreign_workers_stats/he/%D7%A8%D7%91%D7%A2%D7%95%D7%9F%202%202014.pdf (להלן: נתוני זרים בישראל 2014). לדעתנו יש להשתמש לתיאור אוכלוסייה זו במונח מדויק יותר – ובו גם נשתמש במאמר זה – "מבקשי מקלט", שכן מונח זה מתמקד בתכלית הגעתם של אנשים אלו לישראל ולא באופן כניסתם אליה. נציין כי המונח "מבקש מקלט" מתייחס לכל מי שבפיו טענה כי זכאי הוא למקלט בישראל, בלי להכריע בצדקת הטענה.

2 73% מאוכלוסיית מבקשי המקלט מוצאם מאריתראה, ו-19% מוצאם מסודן. שם, בעמ' 4.
3 ראו למשל שרון הראל "מנגנון המקלט של ישראל: תהליך העברת הטיפול בבקשות המקלט מנציבות האו"ם לפליטים לידי מדינת ישראל" לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט של ישראל 43 (טלי קריצמן-אמיר עורכת, 2015).

4 בעבר הונפקו למבקשי מקלט אמצעי תיעוד מסוג אשרות עבודה, ויום רובם המכריע מחזיקים תעודות מסוג "שחרור בתנאים" המוענקות לפי ס' 2(א) (5) לחוק הכניסה לישראל, תשי"ב-1952. על הבעייתיות הגלומה בתעודות אלו נפרט בהמשך, אך כעת נבהיר כי מדובר באמצעי תיעוד המוענקים לתקופה קצרה של חודש עד שלושה חודשים, דורשים חידוש תכופ ואינם מקנים למחזיקים בהם יציבות או זכויות סוציאליות.

5 ראו, למשל, טלי קריצמן-אמיר "מבוא" לוינסקי פינת אסמרה, לעיל ה"ש 3, 1, 23-25.

6 שם, בעמ' 23.

7 המונח "פליט" משמש לתיאור אדם העונה על הגדרת הפליט באמנה בדבר מעמדם של פליטים, כ"א 3, 5 (נפתחה לחתימה ב-1951). ישראל חברה באמנה ואף נטלה חלק פעיל בניסוחה. האמנה

התוצאה היא שמבקשי המקלט בישראל נמצאים במצב לימינלי: הם לא מוכלים אך לא מגורשים, ואין להם סיכוי נראה לעין לזכות במעמד אזרחי יציב שיאפשר להם לתכנן את עתידם, לבנות את חייהם ולהשתקע. מיעוט קטן מתוכם מחזיקים באשרת עבודה,⁸ כמה עשרות מהם בכל זאת הוכרו כפליטים, וכמה מאות נוספים זכו להגנה קבוצתית מסיבות הומניטריות ונהנים ממעמד של תושבים ארעיים.⁹

חלק הארי של מבקשי המקלט מתגוררים בשכונות המוחלשות של העיר תל אביב.¹⁰ הם מצטופפים ברבבות בשכונות אלו, העמוסות ממילא באוכלוסייה מוחלשת הסובלת משוליות חברתית, ומכבידים על מערך השירותים העירוניים החסר ועל התשתיות הלא מפותחות.¹¹ מצב זה מעורר מתח תמידי בין מבקשי המקלט לבין דרי השכונה הוותיקים. כמה אלפים ממבקשי המקלט מוחזקים במתקני מעצר ברחבי הארץ¹² או שוהים במתקן שהיה "פתוח" – מתקן חולות שעל אודותיו נפרט בהמשך¹³ – השונה אך במעט ממתקני המעצר. כמה אלפי מבקשי מקלט מתגוררים בערים מרכזיות נוספות כגון אילת, ירושלים ועוד,¹⁴ ויש מבקשי מקלט המתגוררים ביישובים אחרים. כמה אלפים ממבקשי המקלט מקיימים במקומות מגוריהם חיים אישיים, מקצועיים, דתיים, תרבותיים, חברתיים וקהילתיים. הם מקיימים משפחות ויולדים ילדים או מנהלים חיי משפחה עם המשפחה שאתה הגיעו;¹⁵ הם פוקדים מקומות עבודה, מקצתם באופן מתועד ומרבייתם באופן שאינו מתועד, על פי רוב

מגדירה פליט כאדם "הנמצא מחוץ לארץ אזרחות בגלל [...] פחד מבוסס היות נרדף מטעמי גזע, דת, אזרחות, השתייכות לקיבוץ חברתי מסויים או להשקפה מדינית מסויימת ואינו יכול להיזקק להגנתה של אותה ארץ או אינו רוצה בכך בגלל הפחד האמור" (סימן א(א)(2)). האמנה מגדירה בסימנים ב-לד שורה של זכויות וחובות של המדינה כלפי מי שמוגדר כפליט. חלק מאותן זכויות נוגע גם לתחומי הרווחה והעבודה (בעיקר בסימנים יז-כד), לקבלת מעמד בארץ המקלט ולא־הרחקתם של פליטים למקום שבו חייהם וחירותם יהיו בסכנה (בעיקר בסימנים לב-לד). ראו גם קריצמן-אמיר "מבוא", לעיל ה"ש 5, בעמ' 25-26.

- 8 מדובר בעיקר במי שהגיע לישראל עד שלהי שנת 2007.
- 9 יובל לבנת "פליטות ומעמד קבע במדינת המקלט" לוינסקי פינת אסמרה, לעיל ה"ש 3, 343.
- 10 לגבי הזוכים להגנה קבוצתית, מדובר בעיקר במבקשי מקלט מחבל דרפור שבסודן, שיותר מ-400 מהם קיבלו מעמד של תושב ארעי בישראל.
- 11 ליסה ענתבי "בין הדרה להכלה: מבקשי מקלט אפריקנים במרחב העירוני בישראל" לוינסקי פינת אסמרה, לעיל ה"ש 3, 227.
- 12 שם; מבקר המדינה דוח שנתי 164 לשנת 2013 ולחשבונות שנת הכספים 2012 59-131 (2014) (להלן: מבקר המדינה דוח שנתי 164) (הפרק העוסק ב"זרים שאינם בני הרחקה מישראל").
- 12 רוב מבקשי המקלט מוחזקים במתקן "סהרונים" הסמוך למתקנים "קציעות" ו"חולות" בדרום הארץ, אך מעטים גם מוחזקים במתקני משמורת נוספים ברחבי הארץ. לפי נתוני שירות בתי הסוהר, נכון לחודש אפריל 2015 הוחזקו במעצר 2,217 "מסתננים". ראו "אסירים לפי סוג שירות בתי הסוהר" www.ips.gov.il/Web/He/Research/Statistics/Prisoners/Default.aspx.
- 13 להלן, פרק 2.3 למאמר.
- 14 ענתבי, לעיל ה"ש 10.
- 15 ראו למשל עת"ם (מינהליים י-ם) 8718/08 באיו נ' משרד הפנים (פורסם בנבו, 9.7.2009).

בתנאי העסקה מקפחים;¹⁶ הם מבקרים בכנסיות ובמרכזים קהילתיים שנהפכו למקומות מפגש, החלפת מידע ועזרה הדדית לא פחות ממקומות פולחן;¹⁷ הם מקיימים מפגשי תרבות, מוזיקה, תאטרון ויצירה וכן מפגשים חברתיים ספונטניים;¹⁸ ילדיהם פוקדים את גני הילדים ובתי הספר בערים שבהן הם מתגוררים; חלק ממבקשי המקלט המבוגרים אף רוכשים השכלה במסגרות פורמליות וא-פורמליות.¹⁹

כל זאת, חרף מדיניות מדירה ומגבילה של המדינה.²⁰ מדיניות זו משתנה חדשות לבקרים, עד כדי כך שהיו שאפיינו אותה כמדיניות של חוסר מדיניות, קרי: אי-היציבות היא מאפיין שיטתי ומכוון שמבקש להרתיע מבקשי מקלט מלהגיע לישראל או מלהישאר בה.²¹ על השינויים התכופים והלאקונום במדיניות זו נמתחה לא פעם ביקורת על הממשלה מצד בתי המשפט, גורמים רשמיים והאקדמיה.²² אפשר לזהות שינויים במדיניות על פי דינמיות ההגירה לישראל של מבקשי מקלט (בחודשים מסוימים הגיעו מאות מבקשי מקלט לגבול הדרומי של ישראל ובחודשים אחרים הגיעו רק מבקשי מקלט ספורים);²³ על פי פסיקת בית המשפט העליון שמבקר, מאשרת או מבטלת נדבכים מסוימים במדיניות;²⁴ על פי האווירה הציבורית בכל הנוגע למבקשי המקלט; ואולי גם על פי דעות חדשות אצל גורמים ממשלתיים באשר לצעדים אפקטיביים שאפשר לנקוט כדי להגביל את התמריצים של מבקשי מקלט להגיע לישראל וכדי לתמרץ את אלו שכבר נמצאים בה לעזוב אותה.²⁵

- 16 יובל לבנת "פליטים, מעסיקים ופתרונות מעשיים" בבג"ץ: בעקבות בג"ץ 6312/10 קו לעובד נ' הממשלה "משפטים על אתר ג' 11 (2011) law.huji.ac.il/upload/mishpatimonline0302.pdf (להלן: לבנת).
- 17 גליה צבר "בארץ הקודש כולם חוקיים... בישראל זה שונה: הזירה הרתית (הנוצרית) של מבקשי חיים אפריקנים בישראל" לוינסקי פינת אסמרה, לעיל ה"ש 3, 289.
- 18 ראו למשל מערכת אפריכאן "מאות אנשים הצליחו לשחרר פליט אחד וכעת נאבקים בנוהל שהביא למעצרו" אפריכאן 26.7.2013 www.african.co.il/2013/07/26/ls
- 19 ראו למשל עת"ם (מינהליים ב"ש) 11-07-29883 מאנג'אן נ' עירית אילת (פורסם בנבו, 2.8.2012).
- 20 קריצמן-אמיר "מבוא", לעיל ה"ש 5.
- 21 הדס ירון "הפרד ומשול באמצעות סדר ואי סדר: פוליטיקת המקלט בישראל: ביוקורטיה ושיח ציבורי" לוינסקי פינת אסמרה, לעיל ה"ש 3, 88.
- 22 ראו למשל מבקר המדינה דוח שנתי 2014, לעיל ה"ש 11; בג"ץ 7358/13 איתן – מדיניות הגירה ישראלית נ' ממשלת ישראל (פורסם בנבו, 22.9.2014) (להלן: עניין איתן); ירון, לעיל ה"ש 21.
- 23 השוו בין הנתונים שפורסמו על ידי רשות האוכלוסין וההגירה נתוני זרים בישראל 2014, לעיל ה"ש 1, בעמ' 4, לבין אלה שפורסמו על ידי רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול נתוני זרים בישראל 3 (2010).
- 24 ראו בג"ץ 7146/12 אדם נ' הכנסת (פורסם בנבו, 16.9.2013); עניין איתן, לעיל ה"ש 22.
- 25 לסיכום כמה מהדרכים שבהן ישראל מפעילה לחץ על מבקשי המקלט ראו אליזבט צורקוב 7" דרכים בהן ישראל הופכת את חייהם של מבקשי מקלט לבלתי נסבלים" המוקד לפליטים ולמהגרים hotline.org.il/7ways 15.6.2015.

בשנים האחרונות אפשר לזהות יותר ויותר עיסוק אקדמי במבקשי המקלט בישראל ובדרך שבה הם מושפעים ומשפיעים על החברה הישראלית.²⁶ אנו נבקש לייחד מאמר זה לצומת ייחודי שטרם זכה למחקר אקדמי – המפגש בין מבקשי המקלט לבין אוכל. המאמר מבקש להציע פנומנולוגיה של מקום המזון בחייהם של מבקשי המקלט בישראל, הנתמכת במידע אתנוגרפי, בדוחות של ארגוני חברה אזרחית, בכתבי בית דין ובפסיקה רלוונטית, בדיווחים עיתונאיים ובראיונות עם פעילים מרכזיים בארגונים למיניהם. המידע האתנוגרפי נאסף על ידי החוקרות בין דצמבר 2012 לאפריל 2013 באמצעות עבודת שדה שבחנה 12 בתי אוכל עצמאיים בבעלות מבקשי מקלט, מחציתם מאריתראה ומחציתם מסודן.²⁷ במשך חמישה חודשים נאסף המידע על ידי ראיונות עומק עם היזמים, שעות רבות של תצפיות משתתפות בבתי האוכל ושיחות אפורמליות עם היזמים, השותפים, הלקוחות, העובדים ומתחרים-עמיתים.²⁸ הטענה היא שלאוכל יש תפקיד פוטנציאלי משמעותי ורחב השפעה עבור מבקשי המקלט, תפקיד פסיכולוגי וסוציולוגי שהוא מעבר לתפקיד הפיזי המקיים שלו. בין היתר, לאוכל תפקיד חשוב בהבניית זהותם האתנית של מבקשי המקלט, בהגדרת השייכות הקהילתית, בשמירה על לכידות הקהילה, בהנצחת נורמות ובסוציאליזציה. האוכל אף יכול לשמש כלי להנכחה של מבקשי המקלט בספרה הציבורית ובסיס משותף לקשרים בין מבקשי המקלט לבין חברים בקהילה המקומית, וכך לסייע לתהליך ההשתלבות בחברה המארחת. עם זאת, נבקש להראות כי מערך המדיניות של ישראל ביחס לאוכל בפרט ולמבקשי המקלט בכלל לא רק מונע מהאוכל לשמש בפונקציות אלו, אלא הופך אותו לאמצעי הדרה, משטור ולחץ על מבקשי המקלט, המסייע לשמרם במצב של קיום לימנלי וארעי בחברה, בשוק ובפוליטיקה,²⁹ מצב המעגן את השוליות החברתית שלהם ומסייע לדחוק אותם אל מחוץ לישראל.

בפרק הראשון של המאמר נציג את התפקידים שהאוכל ממלא בקהילות מהגרים: נוסף על תפקידו המקיים יש לאוכל פוטנציאל למלא גם פונקציה תרבותית-חברתית עבור מבקשי המקלט, המרככת את חוויית ההגירה ותורמת לבניין הקהילה בגלות.

26 ראו בעיקר לוינסקי פינת אסמרה, לעיל ה"ש 3.

27 המחקר נערך במסגרת מחקר מקדים של אנדה ברק-ביאנקו בשנת 2013 ומהווה חלק מעבודת דוקטורט בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה בנושא "חיי היום יום של מבקשי המקלט בישראל: אסטרטגיות קיום ומחיה" (צפוי להסתיים ב-2018).

28 ראיונות העומק הוקלטו ושוקלטו. התצפיות והשיחות הלא פורמליות תועדו בכתב. כל החומרים נמצאים בידי החוקרות.

29 במסגרת המאמר נציג דוגמאות ללימנליות של מבקשי המקלט בחברה (השתלבותם הארעית והחלקית בחברה הישראלית, כשהם בעיקר בצדה – בשוליה – ולא ממש בקרבה) ובשוק העבודה (היקלטות לשולי שוק העבודה, לעבודות מסוכנות ומקפחות; היותם שחקנים גפיעים בשוק הנדל"ן – שוכרים של דירות רעועות בשכונות מצוקה הנתונים לניצול על ידי בעלי בתים; היותם בעלי כוח צרכני מוגבל וכו'). ההתייחסות שלנו במאמר זה ללימנליות הפוליטית של מבקשי המקלט מועטה. כוונתנו היא לכך שמבקשי המקלט אינם מעצבים את המרחב הפוליטי של החברה הישראלית; אין להם זכות לבחור או להיבחר; אפשרות המחאה הפוליטית שלהם מוגבלת מאוד ולא יעילה.

בפרק השני של המאמר נאפיין את יחסיהם של מבקשי המקלט בישראל עם האוכל. לדעתנו, יחסים אלה מעידים כי האוכל הוא אמצעי שליטה של המדינה במבקשי המקלט. נבקש להציג שלושה מופעים של שליטה במבקשי המקלט באמצעות אוכל: הראשון הוא העסקת מבקשי מקלט בענף המסעדות, לרוב באופן לא מתועד ותוך שמירה על שוליותם החברתית; השני הוא עסקי מזון עצמאיים של מבקשי המקלט, שהמדינה מערימה עליהם קשיים בירוקרטיים באמצעות דיני רישוי העסקים; השלישי מתייחס להזנתם הדלה והירודה של מבקשי המקלט המוחזקים במתקן השהייה חולות. בפרק הסיכום נצביע על כך שנמנע מהאוכל לממש את הפוטנציאל המאחד מבחינה תרבותית חברתית, ותחת זאת הוא ממלא תפקיד של לחץ, הדרה ומשטור באמצעות הגוף אל מחוץ לגבולות המדינה ולמצער אל שולי החברה.

א. תפקידו המגוונים של האוכל בקהילות מהגרים

מה התפקידים העיקריים של האוכל בחייהן של קהילות מהגרים? בפרק זה נצביע על הדואליות של האוכל בחיי מהגרים. מחד גיסא הוא ממלא תפקידים חשובים עבור המהגרים עצמם: הוא דרוש לקיומם הפיזי, הוא תורם לשימור ולאשרור זהותם, הוא תורם לחיזוק חיי הקהילה שלהם וטקסיו מתנהלים במידת מה של פומביות ולכן הוא מנכיח את קהילות המהגרים במרחב הציבורי. מאידך גיסא, כפי שנבקש להראות, האוכל הוא אמצעי לשליטה של קהילת הרוב בקהילות המהגרים. בהקשר זה התבססנו הן על ספרות אנתרופולוגית בתחום היזמות האתנית והן על מחקרים אמפיריים שנערכו באוכלוסיות דומות במדינות אחרות.

1. אוכל כאמצעי קיום פיזי

לאוכל תפקיד חיוני כמקור לאנרגיה ולהזנה. אספקת מזון בטוחה ומזינה היא אחת מזכויות האדם המעוגנות בהכרזה האוניברסלית בדבר זכויות האדם של האו"ם, בהחלטות עצרת האו"ם ובאמנות כלליות בדבר זכויות אדם כלליות.³⁰ ככלל, הזכות מקימה חובה קורלטיבית של המדינה כלפי אזרחיה וגם כלפי אלה שאינם אזרחיה – כגון מהגרים, מבקשי מקלט ופליטים, משום שהללו נמצאים בשטחה של המדינה ותחת שליטתה האפקטיבית. בצד זאת, בדומה, העיקרון של ביטחון תזונתי מחייב נגישות של יחידים, של משקי בית ושל קהילות אל מידה מספקת של מזון בטוח מזין, התואם את העדפות המזון שלהם ומתאים לצורכיהם לשם קיום חיים פעילים ובריאים. במילים אחרות, לא די שיהיה בנמצא מזון שמונע רעב ולא די בכך שהמזון יהיה "בטוח ומזין", אלא נדרש שהוא גם יענה על הצורך

Asnom Eide, Oshaug Ame & Wenche Barth Eide, *Food Security and the Right to Food* 30 in *International Law and Development*, 1 TRANSNAT'L L. & CONTEMP. PROBS. 415, 423–28 (1991).

של "העדפות מזון".³¹ אם כך, ביטחון תזונתי מתקיים רק כשיש גישה למזונות מזינים שהם גם מתאימים מבחינה תרבותית.³² לעתים קרובות מהגרים מתקשים לקיים ולתחזק את הערכים והמנהגים הקולינריים במדינה המארחת.³³ אנשים המגיעים לארץ חדשה מתמודדים עם מספר עצום של נסיבות וחוויות שעלולים להשפיע על הביטחון התזונתי: מצב כלכלי רעוע, עלויות גבוהות של הרכיבים המשמשים במאכלים מסורתיים, זמינות נמוכה של רכיבים אלה, שינויים באורח החיים, היעדר יכולת להסתגל להרגלי הרכישה של החברה המארחת, היכרות מוגבלת עם סביבת המזון החדשה, קשיי שפה ועוד.³⁴ פגיעה ביכולת לשמר ולתחזק את מנהגי המזון המסורתיים משפיעה על הזהות האתנית, על תהליך ההשתלבות והקליטה, על רגשות השייכות של בני הקהילה אל הקבוצה האתנית כמו גם אל המדינה המארחת.³⁵

2. אוכל וזהות בקהילות מהגרים

האוכל – כמשקף זהות, מאפיינים תרבותיים ורקע סוציו-כלכלי – מקבל משנה-חיובית עבור מהגרים, ללא תלות בסיבות ההגירה או בנסיבות היציאה לגלות. כל תהליך של הגירה מחייב להיפרד ולעזוב מאחור רבים מרכיבי הזהות ובכלל זה המשפחה, הקהילה ואף הבית עצמו.³⁶ לפיכך, המזון והטקסים הכרוכים בו – רכיבי זהות שאפשר להעתיק בקלות ממקום למקום – נהפכים לגורמים מייצבים בארץ החדשה, ליסודות המקלים על העקירה ולעוגן

31 ראו Rome Declaration on World Food Security, World Food Summit, Nov. 13–17, 1996.

32 GARY BICKEL ET AL., USDA, GUIDE TO MEASURING HOUSEHOLD FOOD SECURITY (2000), ראו http://www.fns.usda.gov/sites/default/files/FSGuide_0.pdf; André M. N. Renzaho, *Human Right to Food Security in Refugee Settings: Rhetoric Versus Reality*, 8 AUSTL. Aeyal Gross & Tamar Feldman, "We Didn't Want to Hear the שוור .J. HUM. RTS. 43 (2002) *the Word 'Calories'*": *Rethinking Food Security, Food Power, and Food Sovereignty — Lessons from the Gaza Closure*, 33 BERKELEY J. INT'L L. 379 (2015) ביטחון תזונתי בהקשר של השליטה הישראלית בעזה).

33 Jennifer Carroll et al., *Knowledge and Beliefs About Health Promotion and Preventive Health Care Among Somali Women in the United States*, 28 HEALTH CARE FOR WOMEN INT'L 360 (2007).

34 Craig Hadley et al., *Acculturation, Economics and Food Insecurity Among Refugees Resettled in the USA: A Case Study of West African Refugees*, 10 PUB. HEALTH NUTRITION 405 (2007).

35 Mary Manhandar et al., *Food, Nutrition and Poverty Among Asylum-Seekers in North-West Ireland* (Combat Poverty Agency, Working Paper No. 06/01, 2006), http://www.combatpoverty.ie/publications/workingpapers/2006-01_WP_FoodNutritionAndPovertyAmongAsylumSeekersInNWIREland.pdf

36 D. Geoffrey Hayward, *Housing Research and the Concept of Home*, 4 HOUSING EDUCATORS J., no. 3, 1977, at 7

תרבותי שאפשר להיאחז בו בסערת החיים החדשים במדינה המארחת.³⁷ האוכל, בעצם יכולתו להביא להווה את העבר ולשמש חלון לזיכרונות מהמולדת, משמש למהגרים תזכורת תמידית לחיים שהתקיימו בארץ המוצא ואמצעי להבניית זיכרונות מהבית.³⁸ פרקטיקות של תזונה מגלמות את הידע הצבור של דורות רבים ומשמשות רכיב מרכזי בתחושות הזהות וההזדהות. האוכל משקף את הסביבה שבה גדלנו, את הערכים שספגנו ואת הנורמות שלאורן התחננו.³⁹ לפיכך, המזון ממלא עבור גולים תפקיד כפול: הוא משמר רצף רגשי ומנטלי עם המולדת והוא משחזר תרבות וזהות אתנית. חוקרים רבים זיהו מתאם חיובי בין צריכת מזון אתני לזהות אתנית. כך, לדוגמה, מצאו החוקרים מישל לרוש, צ'נקון קים ומארק טומיוק (Laroche, Kim & Tomiuk)⁴⁰ כי הזהות האתנית של איטלקים שהיגרו לקנדה קשורה באופן חיובי לצריכת מאכלים מסורתיים; אנדראה דה-סילבה וברנדה ביגן (D'Sylva & Beagan) המחישו את האופן שבו האוכל המסורתי מחזק את זהותן האתנית של נשים מגואה החיות בקנדה וכיצד אכילת מאכלים אתניים נהפכה לחלק מזכירת העבר והכרת המורשת.⁴¹ אם כן, כפרפרזה לדרבריו של ז'אן אנתלם ברייה-סווראן (Brillat-Savarin) "אמור לי מה אתה אוכל ואומר לך מי אתה",⁴² נראה כי האוכל – מה אוכלים, איך אוכלים ומתי אוכלים – מסמל מורשת לאומית וסיפורי חיים אישיים כאחד, שהרי "נרטיב האוכל נהפך לרכיב חיוני בבנייה של ההיסטוריה האישית".⁴³ האוכל מגדיר מי אנחנו, ולא פחות חשוב – מי איננו, כיצד אנחנו תופסים את עצמנו וכיצד אנו נתפסים בעיני הזולת.

3. אוכל ומילוי צרכים קהילתיים

האוכל המסורתי משמר את הזהות והמורשת גם ברמת הקהילה ובכך הוא מסייע להקים ולתחזק קבוצות מהגרים אתניות במדינה המארחת. עבור השוהים מחוץ לגבולות של מדינת

- William G. Lockwood & Yvonne R. Lockwood, *Continuity and Adaptation in Arab American Foodways*, in ARAB DETROIT: FROM MARGIN TO MAINSTREAM 515 (Nabeel Abraham & Andrew Shryock eds, 2000) 37
- Jon D. Hotzman, *Food and Memory*, 35 ANN. REV. ANTHROPOLOGY 361 (2006) 38
- Anita Mannur, *Culinary Nostalgia: Authenticity, Nationalism, and Diaspora*, MELUS, Winter 2007, at 11
- Claude Fischler, *Food, Self and Identity*, 27 SOC. SCI. INFO. 275 (1988) 39
- Michel Laroche et al., *Italian Ethnic Identity and Its Relative Impact on the Consumption of Convenience and Traditional Foods*, 15 J. CONSUMER MARKETING 125 (1998) 40
- Andrea D'Sylva & Brenda L. Beagan, 'Food is Culture, But It's Also Power': The Role of Food in Ethnic and Gender Identity Construction Among Goan Canadian Women, 20 J. GENDER STUD. 279 (2011) 41
- JEAN ANTHELME BRILLAT-SAVARIN, THE PHYSIOLOGY OF TASTE ספרו אבי תורת הגסטרונומיה. יצא לאור בשנת 1825 ותורגם לאנגלית בשנת 1970. 42
- DAVID E. SUTTON, REMEMBRANCE OF REPASTS: AN ANTHROPOLOGY OF FOOD ציטוט מספרו של 43
- Lidia Marte, *Migrant Seasonings: Contexts, AND MEMORY 51 (2001) כפי שצוטט אצל* *Relations and Histories 9*, https://www.soas.ac.uk/migrationdiaspora/seminarsevents/food_migration_abstracts/file49154.pdf

המוצא, האוכל "של המולדת" נהפך למכנה משותף וככזה משמש בסיס מאחד לכינון והקמה של קהילה חדשה בגולה. כך, למשל, הצביעו רודריגו רומו וחוסה גיל (Romo & Gil)⁴⁴ על כך שהרגלי התזונה המסורתיים של מהגרים לטיניים בספרד משמרים לא רק את הזהות האתנית אלא גם את תחושות השייכות והמחויבות לקהילת המהגרים. באמצעות האוכל בני הקהילה יוצרים בנקל קשרים חברתיים ותרבותיים זה עם זה, מחזקים את הסולידריות הפנים-קהילתית ומעצבים מבנים כלכליים חדשים. כל אלה תורמים ומאפשרים לקהילה לשרוד לאורך זמן.⁴⁵ כך, במחקרו בקרב מהגרים סנגלים באיטליה מצא פדורה גספרטי (Gasparetti) שאכילת המאכל הלאומי (tie bou jenn) מחזקת אצלם את תחושת השייכות והלכידות הפנימית ומעצימה את הקהילה.⁴⁶

המזון ממלא גם תפקידים חברתיים ותרבותיים. הרגלי המזון מתכתבים עם האמונה, עם המסורת ועם המורשת בהיבטן הרחב, וכך פעולת האכילה היום-יומית והבנלית היא אשרור קבוע וחוזר על עצמו של הזהות האישית, האתנית והלאומית, המחזק את המצע התרבותי שעליו מבוסס הקשר בין היחיד לקהילה ואת הסולידריות בין בני הקהילה. הספרות האקדמית העכשווית מרבה לעסוק בפן התרבותי של המזון כסממן לזהות אישית וקבוצתית, כמאפיין ומגדיר של גבולות הקבוצה וכסמן לתיוג הדומה והשייך לקבוצה.⁴⁷ המזון והפרקטיקות של צריכתו הם מעין "טביעת אצבע" ייחודית המשקפת את התרבות, את המסורת ואת ההיסטוריה הבלעדית של הקבוצה.

אם כן, מסורות האוכל בקהילות גולות הן מהגורמים המשפיעים ביותר לעוצמתה ולהישרדותה של הקהילה. לפיכך, פרקטיקות ומנהגי אוכל נשמרים בגלות ביתר קשיחות וקנאות משהם נשמרים בארץ המקור עצמה; אפילו קבוצות מהגרים המאמצות אסטרטגיה

Rodrigo Romo & José M. Gil, *Ethnic Identity and Dietary Habits Among Hispanic Immigrants in Spain*, 114 BRIT. FOOD J. 206 (2012) 44

Galia Sabar & Rachel Posner, *Remembering the Past and Constructing the Future over a Communal Plate: Restaurants Established by African Asylum Seekers in Tel Aviv*, 16 Sylvia Ferrero, *Comida Sin Par: Consumption*. ראו גם FOOD, CULTURE & SOC'Y 197 (2013) 45
of Mexican Food in Los Angeles: "Foodscapes" in a Transnational Consumer Society, in FOOD NATIONS: SELLING TASTE IN CONSUMER SOCIETIES 194 (Warren James Belasco & Philip Scranton eds., 2002)

Fedora Gasparetti, *The Cultural Meaning of Food and Its Polyvalent Role in the Construction of Identity Among Senegalese Migrants in Italy*, Paper Presented at the Food and Migration Workshop, School of Oriental and African Studies, University of London, Feb. 2–3, 2009, https://www.soas.ac.uk/migrationdiaspora/seminarsevents/food_migration_abstracts/file49144.pdf 46

Carole M. Counihan, *Female Identity, Food and Power in Contemporary Florence*, 61 ANTHROPOLOGICAL Q. 51 (1988); Josephine A. Bekou-Betts, *We Got Our Way of Cooking Things: Women, Food, and Preservation of Cultural Identity Among the Gullah*, 9 GENDER & SOC'Y 535 (1995); GREGORY S. BENNET, *FOOD IDENTITY PRESERVATION AND TRACEABILITY: SAFER GRAINS* (2010) 47

של היטמעות בחברת הרוב אינן מוותרות על האוכל האתני כרכיב תרבותי.⁴⁸ באמצעות המושג "ידע מזון מסורתי" (Traditional Food Knowledge, TFK) שטבעה ג'סיקה קוויק (Kwik) היא ניסתה להאיר ולהדגיש את ההשפעה הגדולה של תרבות האוכל המסורתית על תפקודה ועוצמתה של הקהילה ועל הסיכויים להישרדותה התרבותית.⁴⁹ לטענתה, כוחה של הקבוצה וזהותה האתנית-לאומית ישמרו רק על ידי תחזוקה מתמשכת של "ידע מזון מסורתי", קרי: שמירה של המשמעות החברתיות והתרבותיות של האוכל והקפדה על ביצוע טכניקות הרכישה, העיבוד והשימוש המסורתיות.

4. אוכל, נוכחות במרחב הציבורי והשתלבות בקהילת הרוב

כדי שהאוכל האתני אכן ימלא את התפקידים החברתיים-תרבותיים כבדי המשקל הן ברמת הפרט והן ברמת הקהילה נדרש מרחב ציבורי קונקרטי שבו יתיקיים ריטואל האוכל.⁵⁰ בהקשר זה יש לדוכני רחוב, לשווקי מזון, למסעדות ולכל מקום אוכל אחר חשיבות ותרומה מכריעות בשמירת הזהות וביצירת קהילה במדינה המארחת. מקומות אלה, שהם מעין מיקרו-קוסמוס של ארץ המוצא, מחזקים את רגש הזהות ותחושת הבית של בני הקהילה, משמשים מקלט קולנירי⁵¹ ובה בעת מהווים זירה ליצירת קשרים עסקיים, חברתיים ותרבותיים, כמו גם זירת התארגנות להנהגת הקהילה.⁵² בתוך אתרי האוכל הציבוריים מתגבשות המטרות המשותפות של הקהילה ומועבר המידע הרלוונטי לגבי המותר והאסור, מה לעשות וממה להימנע. בתי האוכל מתפקדים גם כמקומות לסוציאליזציה ולאכיפה חברתית-תרבותית של הנורמות והמנהגים של הקהילה, הן עבור בני הקהילה הוותיקים והן ועבור מצטרפים חדשים. במחקרם על קהילות אפריקניות בסין מצאו אדמס בודומו ואניו מא (Bodomo & Ma) כי מהגר חדש המגיע לעיר מבקש לדעת לפני כל דבר אחר היכן נמצא בית אוכל של הקהילה. במקום זה יתרחש הצעד הראשון ביצירת הזהות של בן הקהילה החדש; כאן הוא יקבל מידע, עזרה ותמיכה מבני הקהילה הוותיקים; הוא, מצדו, יספק חדשות מהמולדת ובכך יתחזק את הרצף המנטלי בין הקהילה לארץ המוצא.⁵³ המרחבים האתניים הציבוריים עשויים להוות נקודות השקה בין הקהילה האתנית לחברת הרוב. ככאלה תפקידם כפול: מקומות מקלט לבני הקבוצה הגולה מהציבוריות השלטת, כפי שתואר לעיל, וגם – לפחות פוטנציאלית – אתרי מפגש בין הקהילה לאוכלוסייה

Tasoulla Hadjiyanni & Kristin Helle, *Kitchens as Cultural Mediums: The Food Experiences* 48
 Maureen ג'סיקה, *of Mexican Immigrants in Minnesota*, 35 HOUSING & Soc'y 97 (2008)
 Chinyere Duru, *When Signifying Goodwill Is No Longer Enough: The Kola Nut and Gender Among Igbos in Nigeria and Belgium*, 13 FOOD & FOODWAYS 201 (2005)
 Jessica Kwik, *Traditional Food Knowledge: A Case Study of an Immigrant Canadian* 49
 "Foodscape," 36 ENVIRONMENTS, no. 1, 2008, at 59
 .SARA AHMED, STRANGE ENCOUNTERS: EMBODIED OTHERS IN POST-COLONIALITY ch. 4 (2000) 50
 Sabar & Posner, לעיל ה"ש 45. 51
 Adams Bodomo & Enyu Ma, *We Are What We Eat*: ראו גם 46. לעיל ה"ש 52
Food in the Process of Community Formation and Identity Shaping among African Traders in Guangzhou and Yiwu, 5 AFR. DIASPORA 3 (2012)
 ש.ם. 53

המקומית. בהקשר זה מקומות האוכל עשויים לפעול כשגרירי תרבות של בני הקהילה המהגרת, המאפשרים לחבריה לחלוק ולחשוף את אורח החיים ואת הרקע שממנו באו עם אחדים מהקהילה המארחת. נמצא כי עבור חברת הרוב, תרבות המיעוט נתפסת מאיימת פחות בהקשר של מזון והסעדה ויש נטייה גדולה יותר לקבל את בני הקבוצה האתנית בעקבות חוויה קולינרית שהיא גם רגשית ותרבותית.⁵⁴ כך, מסעדות אתניות נהפכות לזירה דינמית של חילופי תרבות ומסייעות בתהליך ההשתלבות המאפשר לבני הקהילה להרגיש רצויים בחברה המארחת.⁵⁵

5. אוכל ושליטה

בצד התפקידים הזהותיים והקהילתיים החשובים של האוכל עבור המהגרים, האוכל משמש גם את המדינה ביחסה אליהם. הואיל והמהגרים מחוסרי חברות פוליטית במדינה שאליה היגרו, חלק מהמדינות מנסות להפעיל עליהם כוח כופה במטרה לדחוק אותם לעזיבת המדינה ולמצער להביא לכך שאחרים – באמצעותם – יירתעו מלהגיע אליה. כך, למשל, יש פרקטיקות של שליטה כגון ניסיונות לדחוק מהגרים לא מתועדים (מבקשי מקלט ואחרים)⁵⁶ להסכים לעזוב את המדינה המארחת לאחר שכופים עליהם לשהות במרכזי שהייה שבהם מסופק להם מזון ששולל מהם קבלת החלטות ובחירות עצמאיות בכל הנוגע להזנתם. זהו אחד האמצעים של המדינה להעביר למהגרים לא מתועדים אלו מסר חסר פשרות שלפיו אין להם עתיד במדינה שאליה הגיעו.⁵⁷ אמצעים אחרים שהמדינה נוקטת הם מעצרים של מהגרים דווקא בבתי האוכל האתניים שבניהולם. המעצרים הפומביים, המתבצעים במקומות המפגש הקהילתיים, משיגים מטרה כפולה: אכיפה ומעצר של המהגרים הלא מתועדים והעברת מסר באמצעותם לקהילה שלהם.⁵⁸ זאת ועוד: עצם ההישענות של מדינות על פתרונות השוק כדי

Samantha Barbas, "I'll Take Chop Suey": Restaurants as Agents of Culinary and Cultural Change, 36 J. POPULAR CULTURE 669 (2003) 54

Mustafa Koc & Jeniffer Welsh, *Food, Foodways and Immigrant Experience* 55 (Multiculturalism Program, Dep't of Can. Heritage at the Can. Ethnic Studies Ass'n Conference, Nov. 2001, http://canada.metropolis.net/EVENTS/ethnocultural/publications/aliments_e.pdf)

המונח "מהגרים לא מתועדים" מתייחס למי שהגירתם לא הוסדרה באמצעות אשרה של מדינת היעד, המאפשרת כניסה אליה ושהייה בה. לעתים קרובות מהגרים אלו מכונים בשיח הציבורי מהגרים "לא חוקיים": לדעתנו מדובר במונח לא מדויק שכן לתפיסתנו אין מהגרים לא חוקיים אלא רק כאלה שהגירתם לא הוסדרה ולא תועדה כראוי. לעתים קרובות מבקשי מקלט נמנים בקבוצה זו, שכן הנסיבות שבהן נסו מארצותיהם אינן מאפשרות להם להסדיר תיעוד כראוי; אולם בקבוצה זו נמנים גם אחרים כגון מהגרי עבודה, תיירים, מהגרי איחוד משפחות ועוד, המפרים את תנאי אשרתם או שאין בידם אשרה כלל.

Antje Ellermann, *Undocumented Migrants and Resistance in the State of Exception*, 57 Paper Presented at the European Union Studies Association meeting in Los Angeles, Apr. 2009, http://aei.pitt.edu/33054/1/ellermann_antje.pdf

Jeniffer Miller, *Federal Agents Conduct Enforcement Operation Targeting Ethnic* 58 *Restaurants in State College*, STATECOLLEGE (June 12, 2014), <http://www.statecollege>.

להבטיח ביטחון תזונתי של מבקשי מקלט (בעיקר על כך שימצאו עבודה שתפרנס אותם באופן דל) – במקום למצוא פתרונות מתחום המדיניות והרווחה לבעיות של רעב ומחסור בקרבם (הבטחת הכנסה, קצבאות, סיוע במזון או עידוד העסקה הוגנת שלהם) – גם הוא אמצעי הדין את מבקשי המקלט לדלות תזונתית המגיעה לעתים עד חוסר כול.⁵⁹ זה אפוא המתח הפנימי במפגש שבין המזון, על תפקידיו הרבים, לבין מדיניות מקלט. דווקא משום שמזון מתקשר באופן הדוק להבניה, לשימור ולתחזוקה של זהות וקהילה, ודווקא משום שהוא משמש גשר קולינרי אל הקהילה המקומית – מתן התנאים למילוי תפקידים אלה מנוגד למדיניות המדינה המארכת, בעיקר במדינות שאינן רואות את עצמן כמדינות הגירה. מתן תנאים שיאפשרו למזון למלא תפקידים אלו פירושו לאפשר – ולו בדוחק או במידת מה – את ההשתקעות של מבקשי המקלט ואת רווחתם במדינת המקלט. זירת האוכל היא אמצעי שבאמצעותו המדינה יכולה להפעיל כוח על מבקשי המקלט, שמבחינתה מאתגרים את ריבונותה וכופים את נוכחותם עליה כשאינן באפשרותה למגן את גבולותיה מפניהם או להתמודד עם נוכחותם באמצעות הרחקה, בשל חובותיה המשפטיות כלפיהם.⁶⁰ למיטב ידיעתנו, היבט זה של "ביו-כוח", במונחים של מישל פוקו (Foucault) וג'ורג'יו אגמבן (Agamben),⁶¹ שהמדינה מפעילה על מהגרים, טרם זכה לתשומת לב מחקרית ועליו אנו מבקשות לעמוד במאמר זה.⁶²

com/news/local-news/federal-agents-conduct-enforcement-operation-targeting-ethnic-Siobhan24, *Nine Illegal Workers Discovered* גם <http://www.bathchronicle.co.uk/illegal-workers-discovered-immigration-raids-Bath/story-21249187-detail/story.html>. *restaurants-in-state-college, 1459557 During Immigration Raids on Bath Indian Restaurants*, BATH CHRON. (June 18, 2014),

Hadley et al., לעיל ה"ש 34. 59

השוו יונתן ברמן "מעצר פליטים ומבקשי מקלט בישראל" לוינסקי פינת אסמרה, לעיל ה"ש 60 3, 147. המחבר טוען שכאשר המדינה אינה יכולה לשלוט בכניסת מהגרים לגבולותיה היא מבקשת לשמר אשליית שליטה באמצעות מניעת השתלבותם בחברה, בין היתר – או בעיקר – באמצעות כליאתם.

המושג "ביו-כוח" של פוקו מתייחס לפררוגטיבה של מדינת הלאום המודרנית לאפשר חיים או מוות. למדינת הלאום ייחס פוקו יכולת לשלוט באוכלוסיות שלמות באמצעות טכניקות של כוח כופה פיזי. אגמבן שאל את המושג מפקו והשתמש בו כדי להסביר את האופן שבו הריבונות פועלת על "החיים החשופים". לניתוח יסודי של המושג "ביו-כוח" אצל אגמבן ופוקו ראו למשל 18 Katia Genel, *The Question of Biopower: Foucault and Agamben*, RETHINKING MARXISM 43 (2006); Michalinos Zembylas, *Agamben's Theory of Biopower and Immigrants/Refugees/Asylum Seekers: Discourses of Citizenship and the Implications for Curriculum Theorizing*, 26 J. CURRICULUM THEORIZING, no. 2, 2010, at 31

להיבטים אחרים של ביו-כוח המופעל על מהגרים ראו למשל Chantal Thomas, *Statehood and Sovereignty: What Does Emerging International Law of Migration Mean for* 62 *Sovereignty? 14 MELB. J. INT'L L. 392 (2013)*. ראו גם Zembylas, לעיל ה"ש 61.

ב. האוכל כאמצעי משטור ושליטה בחייהם של מבקשי המקלט: שלושה מופעים

לאחר שמיפנינו את התפקידים העיקריים שהאוכל ממלא בחייהן של קהילות מהגרים נבקש להתמקד באוכל בחיים של קהילות מבקשי המקלט בישראל, וליתר דיוק: במקרים שבהם האוכל משמש את המדינה כאמצעי בעל השפעה ניכרת על חייהם של מבקשי המקלט – אמצעי שליטה ומשטור, אמצעי לשמירה על שוליותם החברתית ואמצעי לדחוק אותם אל מחוץ לישראל כשגירושם הפיזי אינו מתאפשר. זיהינו שלושה מופעים שבהם מקרים אלה באים לידי ביטוי: (1) העסקתם של מבקשי המקלט כשכירים בבתי אוכל באופן שחושף אותם לניצול, לשוליות ולשקיפות, ממקם אותם בתחתית ההיררכיה של שוק העבודה ומונע יצירת סולידריות עמם; (2) פעולות מצד הרשויות במטרה למנוע, או לפגוע, בהקמה ובפעילות השוטפת של בתי אוכל עצמאיים על ידי מבקשי המקלט; (3) גיהול ההזנה במתקני השחייה והכליאה שבהם מבקשי המקלט מוחזקים באופן שאינו מבטא התחשבות בצורכייהם, אינו מספק ואף מעלה חשד שמא הוא נועד, בצד אמצעים נוספים, לדחוק אותם להתיאש ולבקש לחזור אל מדינתם. שלושת המופעים מוכרים לנו הן כפעילות בשטח והן כחוקרות מעורבות בתחום מבקשי המקלט זה כמה שנים. הנתונים נאספו כאמצעות תצפיות וראיונות עומק ומתוך דוחות מצב שהפיקו בנושאים אלו ארגונים לזכויות מהגרים ופליטים.

1. העסקת מבקשי מקלט כשכירים בבתי אוכל

השתלבותם של מהגרים בבתי אוכל בישראל אינה תופעה חדשה. מהגרי עבודה הורשו להגיע לישראל כדי לעבוד בענף המסעדות האתניות כבר בשנות השבעים.⁶³ ההיתרים להעסקת מהגרי עבודה בבתי אוכל ניתנו בעיקר לעובדים ממוצא אסייתי לשם עבודה במסעדות אתניות-אסייתיות.⁶⁴ הם הועסקו כטבחים מומחים, שכרם היה גבוה,⁶⁵ ועבודתם נחשבה למלאת יוקרה חברתית-מקצועית יחסית למהגרים שהועסקו בענפים מקצועיים אחרים. עובדים אלו הוצבו לעתים קרובות בקדמת מטבחי המסעדות שבהן הועסקו כדי לשוות למסעדות חזות אותנטית, מתוך מחשבה שהדבר ימשוך סועדים אל בית העסק.

63 ראו גלעד נתן מדיניות התעסוקה בענף המסעדות האתניות והשפעותיה על הענף (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2009).

64 ראו למשל "בקשה למתן היתר להעסקת עובדים זרים בענף המסעדות האתניות-אסייתיות" רשות האוכלוסין וההגירה www.piba.gov.il/Subject/ForeignWorkers/Forms/Pages/BakashaMisadot.aspx.

65 למעשה, התחייבות המעסיק לתשלום שכר הגבוה במידה ניכרת משכר המינימום בשוק הייתה במשך שנים רבות אחד התנאים לקבלת אשרה להעסקת מהגר עבודה במסעדה אתנית. בשנת 2005 עמד השכר המינימלי המותר של מהגר עבודה בתחום המסעדות על 7000 ש"ח בחודש, והחל בחודש מאי 2009 עמד השכר על 12,000 ש"ח בחודש. ראו רועי פייביש עובדים זרים בענפי התעשייה, המסעדות והמלונאות (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2005); טופס בקשה למתן היתר להעסקת עובדים זרים בענף המסעדות האתניות-אסייתיות לשנת 2012 בעמוד archive.piba.gov.il/Subject/ForeignWorkers/Forms/Pages/BakashaMisadot.aspx.

מצבם של מבקשי המקלט המועסקים בתחום המסעדות שונה בתכלית. הם אינם משולבים בתחום המסעדות בשל מומחיותם הקולינרית אלא משום שעבודת המסעדות – ועבודות כפיים אחרות כמו ניקיון וסבלות – נחשבת לעבודה שאינה דורשת כישורי שפה או הכשרה מקצועית משמעותית. מבקשי המקלט משתלבים בה בנקל גם אם אינם דוברים עברית, מאחר שאופק ההעסקה שלהם הוא לרוב קצר בשל התייעוד שבידיהם המאבד את תוקפו תדיר. רובם המכריע של מבקשי המקלט עובדים בעבודות אלו (ואחרות) ללא היתר.⁶⁶ החל בשנת 2008, אווזים מרבית מבקשי המקלט בישראל מקבלים אשרה מסוג "שחרור בתנאים" לפי סעיף 2(א)(5) לחוק הכניסה לישראל. באשרה זו מצוין במפורש כי אין מדובר באשרת עבודה, והיא מונפקת לפרק זמן מרבי של חודשים ספורים.⁶⁷ בעקבות עתירה לבג"ץ התחייבה המדינה – התחייבות שלימים עוגנה בפסק דין – להימנע מאכיפת האיסור על העסקה של מבקשי מקלט כל זמן שאין להם אפשרות להתגורר במרכז שהייה למבקשי מקלט, שבו יסופקו צורכיהם הפיזיים. בג"ץ אישר מדיניות זו בקובעו כי "עמדת המדינה [...] לפיה אין להעניק אישור עבודה, לצד האמירה כי בשלב זה לא ינקטו פעולות אכיפה כנגד מעסיקים, יש בה משום איזון ראוי בהתחשב במציאות הקשה והרגישה שנוצרה".⁶⁸ אמנם הוקם לאחרונה מרכז כזה ("חולות") – ובהתאמה הצהירו הרשויות כי יינקטו צעדי אכיפה כלפי מעסיקים של מי שזומן לשהות בו – אולם המוזמנים אל המתקן הם מיעוט זעום מאוכלוסיית מבקשי המקלט.⁶⁹ כך, מדיניות אי-אכיפת האיסור על העסקה של רוב מבקשי המקלט ממשיכה להתקיים בצד אי-הכרה בזכותם לעבוד לפרנסתם.

מצב לימינלי זה, שבו ההעסקה אינה מותרת להלכה אך אינה נאסרת למעשה הופך את מבקשי המקלט לעובדים נוחים לניצול. מצב זה מועצם בהתחשב בכך שהאשרות של מבקשי המקלט ניתנות לפרקי זמן קצרים, בכך שהם פגיעים וחשופים לסכנת מעצר וגירוש, בכך שאין להם נגישות למידע ברבר זכויותיהם כעובדים, בכך שלרובם אין אפשרות ממשית לאכוף את זכויותיהם ובכך שהם נואשים למקור הכנסה. תופעות אלו מתועדות בקרב מבקשי המקלט ככלל, ובקרב המועסקים בעסקי המסעדות בפרט. כל זאת, אף על פי שחוקי העבודה בישראל והזכויות הנובעות מהם חלים על כל אדם עובד ואינם מותנים במעמד האזרחי של העובד.⁷⁰ הארגונים לזכויות מהגרים ועובדים מקבלים כמות תלונות עצומה של מבקשי המקלט על אודות תנאי העסקה שלהם, שבהן הם מדווחים על תופעות קשות של ניצול:

66 ראו לבנת, לעיל ה"ש 16.

67 שם.

68 בג"ץ 6312/10 קו לעובד נ' הממשלה (פורסם בנבו, 16.1.2011).

69 על מיהות המוזמנים למתקן שהייה חולות ראו הודעה על הקמת מרכז שהייה למסתננים ותחילת אכיפה על מעסיקי מסתננים (משרד הפנים ורשות האוכלוסין וההגירה, 12.12.2013) archive.piba.gov.il/SpokesmanshipMessagess/Pages/11122013_2.aspx (להלן: הודעה על הקמת מרכז שהייה).

70 חוקי המגן חלים ברמה העקרונית על כל עובד, ללא קשר למעמדו האזרחי. לאחרים לעיקרון זה ראו דנג"ץ 10007/09 גלוטן נ' בית הדין הארצי לעבודה (פורסם בנבו, 18.3.2013); בג"ץ 1834/09 יהודה נ' משרד הפנים – רשות האוכלוסין (פורסם בנבו, 25.6.2012). על פי חוק עובדים זרים, התשנ"א-1991, כל החובות המוטלות על מעסיקים של עובדים זרים חלות גם על מעסיקים של מבקשי מקלט.

אי־תשלום או הלנת שכר, אי־תשלום של זכויות סוציאליות, העסקה בשעות נוספות ללא תשלום נוסף, אי־תשלום שכר מינימום ועוד.⁷¹ בחלק מהמקרים הועסקו מבקשי המקלט על ידי חברות כוח אדם כשהמסעדה היא המשתמש בפועל, מצב שאפשר למנהלי המסעדות ולבעליהן להתנער מאחריות פעמיים – הן מהאחריות על תנאי ההעסקה של מבקשי המקלט והן מהאחריות על העסקת אנשים שאין בידיהם אשרה המתירה להם לעבוד.⁷² להעסקה של מבקשי מקלט בתחום המסעדנות יש מאפיינים סוציולוגיים המייחדים אותם ממבקשי מקלט המועסקים כשכירים בבתי עסק אחרים. להלן נעמוד על מאפיינים אלה. להבדיל ממהגרי עבודה העובדים במסעדות, מבקשי המקלט העובדים במסעדות הועסקו, על פי רוב, בעבודות לא מקצועיות כגון ניקיון ושטיפת כלים. עבודות אלו מיקמו אותם "מאחורי הקלעים", בחדרים האחוריים והבלתי־נראים במטבחים של מסעדות ובתי קפה (יוקרתיים יותר או פחות), בניגוד למהגרי העבודה שהוצבו בחזית המסעדות ככוח משיכה. ציבור הסועדים במסעדות כמעט שלא נחשף אל מבקשי המקלט, והשירותים שהם מבצעים שקופים מבחינתו. אנו משערות כי ההקפדה במסעדות ובבתי קפה על כך שלא ייווצר מגע בין מבקשי המקלט ללקוחות אינה מקרית אלא מתחברת להעדפות הצרכנים,⁷³ הנרתעים לעתים קרובות ממגע עם מבקשי המקלט האפריקנים. שקיפות דומה מתקיימת גם ביחס למבקשי מקלט המועסקים בענפים אחרים כגון ניקיון, אך בהקשר של מסעדות היא בוטה יותר ומקבלת כביכול הצדקה רפואית, הקשורה בטענות שנשמעות על אודות תחלואה בקרב מבקשי המקלט – דעות שמקורן בדעות קדומות וברי־אינפורמציה שנפוצה בציבור.⁷⁴ כך

71 ראו למשל ליטל גרוסמן ואיתי חתם "מה בתפריט? ניצול והלנת שכר" העיר תל אביב 2008. 5.1.2008 www.mouse.co.il/CM.articles_item,582,209,18576,.aspx; יובל גורן "הפליטים נגד 'ננה בר': 'עובדים בלי זכויות'" *nrg* 17.7.2011 www.nrg.co.il/online/1/ART2/260/526.html; ניסן "עובד אריתראי תובע 50 אלף שקל מהשף אביב משה ומסעדת מסה" גלובס 28.10.2013 www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000889150. בד בבד מתקבלים דיווחים על ניצול של מעסיקים על ידי עובדיהם מבקשי המקלט ועורכי דין באמצעות תביעות סרק. ראו למשל ערכון צוות מסעדת בודהא בורגר על סגירת סניף יהודה הלוי בעקבות תביעות של עובדים מבקשי מקלט מיום 29.10.2013 www.buddhaburgers.co.il/Update%201.pdf.

72 גרוסמן וחתם, לעיל ה"ש 71.

73 נושא העדפות הצרכנים בישראל טעון מחקר נוסף. מחקרים בעולם מראים שלקוחות במסעדות מעדיפים שלא לקבל שירות על ידי מלצרים שחורים. ראו לדוגמה Thomas Bailey, *A Case Study of Immigrants in the Restaurant Industry*, 24 *INDUS. REL.* 205 (1985) Joleen Kirschenman & Kathryn M. Neckerman, "We'd Love to Hire Them, But...": *The Meaning of Race for Employers*, in *THE URBAN UNDERCLASS* 203, 218–21 (Christopher Jencks & Paul E. Peterson eds., 1991). לגבי ההתחשבות בהעדפות מפלות של צרכנים לגבי נותני השירות שלהם, והיותה של התחשבות זו צורה של אפליה, ראו משה כהן אליה "שלוש הסתייגויות ממפעל ההרחבה של איסורי ההפליה בחקיקת העבודה בישראל" *עבודה חברה ומשפט* יא 195, 200 (2005).

74 סמדר סלומון "האמת על מהגרים ומחלות" *סלונה* (3.6.2012) saloon.co.il/blog/%D7%94%D7%90%D7%9E%D7%AA-%D7%A2%D7%9C-%D7%9E%D7%94%D7%92%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%95%D7%9E%D7%97%D7%9C%D7%95%D7%AA. ראו עוד אליזבט צורקוב סרטן בגוף שלנו: על הסתה גזעית נגד מבקשי

או כך, אין זה נדיר לראות בתל אביב מקומות שבהם טבחים ממוצא אסייתי ניצבים בחזית המטבח, צעירים ישראלים הם נותני השירות לסועדים (הישראלים) בחלל ההסעדה של בית האוכל, ובחדרים האחוריים נמצאים מנקי הרצפות ומדיחי הכלים – מבקשי מקלט אפריקנים. שלושת סוגי העובדים הללו, המוכחנים זה מזה במעמדם האזרחי, במוצאם האתני ובמידת החשיפה שלהם ללקוח הישראלי מייצגים כמה רבדים בשוק התעסוקה הישראלי, ובהתאמה גם כמה רמות של הכפפה, חוסר ביטחון תעסוקתי וניצול. יצוין, כי בענפים אחרים שבהם מועסקים מבקשי מקלט אין זה נדיר למצוא אותם עובדים בצד אחרים הממוקמים ברבדים הנמוכים של שוק העבודה הישראלי (עולים חדשים, פלסטינים, נשים ועובדים צעירים במיוחד או מבוגרים במיוחד).

כמעט כל מבקשי המקלט שהועסקו על ידי מעסיקים ישראלים יכולים להעיד על ניצול שחוו בשלב מסוים. כך, למשל, סיפר א' מסודן, שעבד כפיקולו (מפנה כלים מלוכלכים ומנקה שולחנות) במלון יוקרתי בתל אביב:

כשהייתי ב(שם המלון) היו לוקחים לי כל הזמן כסף מהמשכורת. אמרו כי אין לי תעודת זהות. כולם היו מקבלים ככה משכורת, את שלי היה בעל הבית לוקח ומחלק חצי חצי ונותן לי רק חצי. מי היה לוקח לך כסף מהמשכורת? בעל הבית (מנהל חברה כ"א). לכל אחד נתן מזומן ולי נתן חצי כי אין לי תעודת זהות. כל הזמן היה לוקח את הכסף שלי.⁷⁵

מבקשי המקלט האפריקנים ממוקמים בתחתית ההיררכיה של בתי האוכל. על המבנה ההיררכי של האוכלוסיות מעיד מ' מסודן, שפתח מסעדה לאחר שנים שעבד כמפנה כלים ומנקה שולחנות במסעדה גדולה בתל אביב: "[ה]בוס שלי מאוד מרוצה ממני, אומר לי דברים טובים כל הזמן. אבל אני יודע שאף פעם לא ישים אותי יותר גבוה. למשל מנהל משמרת. למה? כי אני פליט. אני אפריקאי. אנחנו עושים רק את העבודות הפשוטות. לא יתנו לי עבודה שאני צריך להיות בוס של ישראלים".⁷⁶

בעלי בתי האוכל תלויים במידה רבה בעבודתם של מבקשי המקלט.⁷⁷ שכרם נמוך, ועל פי רוב הם נכונים לעבוד שעות רבות ולבצע עבודה מאומצת, ואינם עומדים על זכויותיהם בתחום העבודה. עם זאת, הרשויות נוקטות מדיניות שתכליתה לייקר העסקה של מהגרים, לרבות מבקשי מקלט. בין היתר, מוטלת על המעסיקים חובה לשאת בעלויות נוספות בגין העסקת מהגרים כגון ביטוח הבריאות שלהם, היטל העסקה בשיעור הולך וגדל משכרם,⁷⁸ ובעתיד ככל הנראה יחויבו המעסיקים בהיטלים נוספים ואף בהפרשת סכומים גבוהים

מקלט מאפריקה, אפליה ופשעי שנאה נגדם, ינואר-יוני 2012 (מוקד סיוע לעובדים זרים, 2012).
 75 מתוך ריאיון עם א' מסודן (16.1.2013).
 76 מתוך ריאיון עם מ' מסודן (27.2.2013).
 77 יאנה פבזנר בשן "אפריקאים בתל אביב: רחוקים מהצלחת אבל אלה ששוטפים אותה" המקום הכי חם בגיהנום (11.8.2015) www.ha-makom.co.il/article/yana-pevzner-bashan-restaurants
 78 לעניין ביטוח הבריאות ראו ס' 17 לחוק עובדים זרים. לעניין החוקיות של היטל העסקה ועמידתו במחויבויות הבינלאומיות של ישראל ראו בג"ץ 2587/04 בוכריס נ' פקיד שומה חדרה (פורסם בנבו, 23.6.2005). לעניין חובת תשלום היטל על מעסיקים של מבקשי המקלט ראו למשל את פסק דינו של השופט י' אלון, שבו צוין כי יש להכריע פרטנית לגבי התחולה של

מהמקובל לקרן פנסיה ולקרן פיצויים.⁷⁹ נוצר מצב שבו מבחינת המעסיקים "אי-אפשר איתם ואי-אפשר בלעדיהם": המעסיקים תלויים בעבודתם של מבקשי המקלט אך נרתעים מהעלויות הכרוכות בה.⁸⁰ לעתים קרובות מלכוד זה מוביל לכך שמבקשי המקלט מופנים להעסקה "שחורה", כזו שאינה מתועדת ואינה מדווחת לרשויות.⁸¹ בכמה מקרים ביססה התלות של בעלי בתי האוכל בעובדיהם מבקשי המקלט אירועים של סולידריות, בבחינת חריגים המלמדים על הכלל. ביטויי סולידריות כאלו מתקיימים ברמה האישית,⁸² במסגרת היחסים בין אחדים מהמסעדינים המעסיקים לבין עובדיהם, והם גם עמדו ברקע הצעדים שנקטו כמה בעלי מסעדות המעסיקים מבקשי מקלט במחאת מבקשי המקלט בינואר 2014. בעלי בתי האוכל ביקשו לקרב בין מצוקתם של מבקשי המקלט לבין הסועדים – ובין מצוקתם שלהם נוכח שביתת מבקשי המקלט מכל עבודה במשך ימים מספר. הם הגישו ארוחות בכלים חד-פעמיים (נוכח היעדרותם של מבקשי המקלט שעסקו בהדחת כלים ממקומות העבודה בתקופת השביתה).⁸³ נוסף על כך קיימו כמה בתי אוכל אירועים

-
- 79 חובת תשלום ההיטל על כל מבקש מקלט: ע"מ (מחוזי ב"ש) 53151-01-12 ישרוטל ניהול מלונות (1981) בע"מ נ' פקיד שומה אילת (פורסם בנבו, 28.5.2013).
הצעת משרד האוצר להטיל "היטל העסקת מסתננים" הוקפאה בשלב זה, אולם החל בינואר 2015 בוטלה הזכאות לנקודות זכות לעובד שאינו ישראלי, דבר שהגדיל את שיעור המס ופגע בשכר הנקי. ראו גם ס' 6 לתזכיר חוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאת מסתננים ועובדים זרים מ ישראל (תיקוני חקיקה והוראת שעה), התשע"ה-2014, המטיל על המעסיק חובה להפריש לקרן פיצויים ופנסיה סכום עבור מבקש המקלט המועסק על ידו בשיעור של 20% משכר עבודתו. הכספים המופרשים אמורים לעמוד לרשות מבקש המקלט באופן חלקי בלבד, רק לאחר יציאתו מ ישראל וכתלות במשך שהיתו בישראל.
- 80 לתיאור מפורט של הקשיים שחווים מסעדינים המעסיקים מבקשי מקלט במסעדותיהם ראו ניר זכרו "למה לא מוצאים שוטפי כלים ישראלים במסעדות" הארץ www.haaretz.co.il/food/1.2838613. הכתב מונה, בין היתר, את הפערים התרבותיים והשפתיים; את האשרות הקצרות, המאשרות העסקה תוך העלמת עין של המדינה ודורשות חידוש תכוף מצד העובד, דבר המטיל סיכון על המעסיק; את העובדה שהעובדים מזומנים למתקן חולות, דבר הנוטל מן המעסיק את עובדיו ואף משיית עליו חובה לשלם פיצויי פיטורין; את החלטות הרשות המייקרות את העסקתם של מבקשי המקלט כגון אלו המונעות מהם נקודות זיכוי במס, מחייבות לבטחם בביטוח בריאות פרטי על חשבון המעסיק ומטילות עליו היטלים; ועוד.
- 81 כאמור לעיל, חלק מבעלי בתי האוכל בוחרים בחלופה אחרת – העסקה של מבקשי מקלט באמצעות קבלני כוח אדם, שלעתים קרובות גם הם אינם ממלאים אחרי חובותיהם על פי חוקי המגן.
- 82 פבזנר בשן, לעיל ה"ש 77.
- 83 אפשר לטעון כי הגשת הארוחות בכלים חד-פעמיים נבעה מצורך מעשי ולא מהזדהות עם מאבקם של מבקשי המקלט, אולם אנו סבורות כי בעלי המסעדות היו יכולים למצוא בנקל מדיחי כלים אחרים למלא את מקומם של מבקשי המקלט השובתים. הבחירה שלהם שלא לעשות כן משקפת רצון להנכיח את מחאת מבקשי המקלט במסעדותיהם, ולו בחלק מהמקרים. אנו סבורות כי הגשת המזון בכלים חד-פעמיים במסעדות שחלקן נחשבות יוקרתיות פתח לשיח בנושא הנתפס כחריג.

אחדים שבהם הוגשו ארוחות אריתראיות וסודניות טיפוסיות.⁸⁴ ביטויי הסולידריות הללו נענו כבזז מצד של שר הפנים דאז גרעון סער, שכינה את הצעדים הללו "בכי של מסעדינים עם כלים בכיור".⁸⁵ בה בעת, מסעדינים אחרים פגעו בתנאי עבודתם של מבקשי מקלט שהועסקו אצלם עם שובם לעבודה לאחר השביתה, או דרשו מהם להימנע מצעדים דומים בעתיד.⁸⁶ כך, בין משום שהאשרה שבידם משמרת אותם בשולי שוק העבודה ובין משום שאין הם יכולים להתקדם מעבר לעבודות "שקופות", מבקשי המקלט הם נוכחים נפקדים בבתי האוכל שבהם הם מועסקים. לכאורה הם מגיעים אל פסגת התרבות הקולנירית של מחוזות הפנאי והבילוי, אך הם מצליחים להשתלב שם רק בתפקידים המשמרים את חוסר השייכות שלהם לעולם הזה – וגם זאת בתנאי שאינם מנסים להשתלב בו כנושאי זכויות. נפקדותם (מעניי הלקוח) היא בעצם תנאי לנוכחותם (בחדרים האחוריים של המטבח). תנאים אלו מונעים את שילובם של מבקשי המקלט בחברה הישראלית, את ניפוץ הסטיגמות על אודותיהם או את יצירת הסולידריות עמם.

2. מבקשי המקלט כבעלי עסקי אוכל עצמאיים

מבקשי המקלט פונים ליזמות עסקית לאחר שנים מספר שבהן הועסקו בישראל בענף המסעדות או המלונאות וחסכו די כדי לפתוח עסק משלהם. העסקים שנפתחים ממקומים במובלעות האתניות, באזורי המגורים והמחיה של אוכלוסייה זו, בשכונות שמאז שנות התשעים משמשות אזורי מגורים ומחיה עבור מהגרי עבודה.⁸⁷ בתל אביב, לדוגמה, הכוונה לשכונות הדרומיות של העיר, באזור התחנה המרכזית הישנה והחדשה. עסקים רבים נפתחים ואמורים לספק את צורכי האוכלוסייה המתגוררת באזור: מספרות, מכולות, גני ילדים, חנויות בגדים ומגוון רחב של בתי אוכל, בתי קפה ופאבים. בהתאם לחוק רישוי עסקים, תשכ"ח-1968, העסקים דורשים סוגים שונים של רישוי.

חוק רישוי עסקים חל על שורה של עסקים המוגדרים בו – בהם עסקי המסעדות והמזון – ונועד לשמור על שלום הציבור, בריאותו וביטחונו.⁸⁸ לכאורה, התנאים הקבועים בחוק מתמקדים בעסק ובתנאים שהעסק נדרש לעמוד בהם – ולא כבעל העסק; אך בספטמבר 2010 שינה משרד הפנים את המצב והנחה את הרשויות המקומיות לאפשר הגשת בקשה לרישוי עסק לבעלי עסקים המחזיקים תעודות זהות או אישורי שהייה שנכלל בהם אישור עבודה בלבד. המשמעות של הנחיה זו היא צמצום מעגל הזכאים להגיש בקשה לרישוי. במועד מאוחר יותר שב משרד הפנים וצמצם את קבוצת הרשאים לקבל רישוי עסק, וכיום

84 ראו אלינור פוקס "בעלי מסעדות וברים למען עובדיהם הפליטים" mako 5.1.2014 www.mako.co.il/special-mako-news/Article-fb2149d64626341006.htm

85 ראו אטילה שומפלבי "שר הפנים סער: 'בכי של מסעדינים עם כלים בכיור' – לא יקבע את המדיניות של ישראל" ynet 6.1.2014 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4473576,00.html

86 ראו יובל גורן "מבקשי המקלט נדרשו להתחייב שלא ישבתו" nrg 21.1.2014 www.nrg.co.il/online/1/ART2/542/516.html

87 יצחק שנל עובדים זרים בדרום תל אביב-יפו (1999).

88 ס' 1א) לחוק רישוי עסקים.

אין הוא מאפשר קבלת רישיון גם למחזיקים באשרות עבודה.⁸⁹ רק אחוז קטן מאוכלוסיית מבקשי המקלט עומדת בקריטריונים אלה,⁹⁰ כלומר: תושבות ארעית (א/5). קבוצת מבקשי המקלט שיכולה הייתה להקים עסק לפי הקריטריונים הקודמים – קרי: זו שבידיה אשרת עבודה (ב/1) – גם היא קטנה מאוד. אם כן, הנחיית משרד הפנים מקשה על אוכלוסייה זו ופוגעת בפעילותה העסקית-כלכלית. בקביעת קריטריוני זכאות להגשת בקשה לרישוי עסק ניסתה המדינה לצמצם את האפשרות להעסקה עצמית ולפגוע באפשרות של מבקשי המקלט לפתוח מסעדות, בתי קפה, ברים ובתי אוכל אחרים הדרושים רישוי.⁹¹ עם הזמן התברר שהגבלה זו לא השפיעה כמתוכנן, ושהמטרה שלשמה נועדה – צמצום מספר המיזמים העסקיים בכלל ועסקי האוכל בפרט על ידי מבקשי מקלט – אינה מושגת. נמצא שהרצון להיות בעל עסק עצמאי, לאחר שנים של עבודה בעבודות מלוכלכות, מסוכנות ומפרכות⁹² שאינן תואמות את ההשכלה והכישורים שלהם, מניע את מבקשי המקלט בעלי העסקים להתגבר על החסמים. כך, על פי עדויות שנאספו במחקר השדה הצליחו בעלי העסקים להתמודד עם ההנחיות המגבילות באמצעות מגוון אסטרטגיות; הנפוצה בהן היא התקשרות עם צד שלישי,⁹³ בעל אשרה מתאימה ורישום העסק על שמו. מאחר שהעסקה עצמית משמשת עבור מבקשי המקלט דרך בלעדית להתמודדות עם נחיתותם בשוק העבודה הראשוני שבו עבדו במשך שנים בתחתית סולם העבודות, המוטיבציה שלהם לעשות זאת חזקה.⁹⁴

89 לעניין המדיניות שננקטה מאז ספטמבר 2010 ראו עיריית תל אביב יפו "אישורים לצורך הגשת בקשה לרישיון עסק" (סימוכין 27813110, ספטמבר 2010) (העתק בידי המחברות). לעניין המדיניות שלפיה המחזיקים באשרות עבודה כבר אינם יכולים לקבל רישיון עסק ראו מכתב מעו"ד שרון רוברטס, מחלקת ייעוץ וחקיקה במשרד המשפטים, למר ישראל שמיר (25.11.2014) (העתק בידי המחברות).

90 מקרב כ-50 אלף מבקשי מקלט, 1,200 אריתראים מחזיקים באשרת עבודה ב/1 ו-600 דרפורים הם בעלי מעמד של תושב ארעי א/5.

91 ריאיון עם אלהנן משי, ראש אגף רישוי עסקים בעיריית תל אביב (13.5.2012).

92 יש הטוענים כי יש גם מ' רביעי: משפילות. באנגלית עבודות אלו מכונות עבודות Dirty, 3D; Dangerous and Demanding. אלו עבודות המתבצעות לרוב על ידי מי שנמצא בתחתית שוק העבודה המרובד – לעתים קרובות אלה הם מהגרי העבודה. ראו, למשל, אדריאנה קמפ ורבקה רייכמן "עובדים זרים" בישראל (מידע על שוויון 13, 2003).

93 ה"צד השלישי" יכול להיות קרוב משפחה בעל אשרת עבודה, מבקש מקלט אחר עם אשרה מתאימה או ישראלי. בסיס ההתקשרות עם כל אחד מאלה שונה: התקשרות עם קרוב משפחה היא המועדפת ביותר וגם היחידה שנעשית ללא תמורה כספית ומבוססת על סולידריות ומחויבות הדדית. ההתקשרויות עם הגורמים האחרים הן עסקיות ומבוססות על מודלים כלכליים שונים זה מזה. אסטרטגיות נוספות שנצפו הן: (1) פתיחת העסק במקומות לא קונבנציונליים כגון דירות או חצרות בתים; (2) פתיחת העסק במועדים לא קונבנציונליים כמו לילות או סופי שבוע בלבד; (3) התעלמות מההנחיה מתוך הבנה שהעסק יפעל לפרק זמן קצוב. במקרה זה ההשקעה הראשונית מינימלית ולרוב רוכשים עסק קיים ממבקש מקלט אחר.

94 IVAN HUBERT LIGHT, ETHNIC ENTERPRISE IN AMERICA: BUSINESS AND WELFARE AMONG CHINESE, JAPANESE AND BLACKS (1972).

כאמור, מבקשי המקלט בעלי העסקים מגיעים ליזמות לאחר שעברו במסעדות ובכתי מלון בתל אביב, בערד או באילת. היסטוריה תעסוקתית זו נוסכת בהם אשליה כוזבת שהם מכירים את ענף המסעדות בישראל במידה מספקת להקמת עסק בתחום ולניהולו, בלי שהם יודעים דבר על סך ההוצאות והבירוקרטיה הכרוכות בכך וללא ידע וניסיון אמתי בניהול בית אוכל. הממצאים מראים שהם אינם מכינים תכנית עסקית לפני קבלת ההחלטה על הקמת העסק, ולא עושים הערכה כלכלית כוללת באשר להכנסות ולהוצאות הצפויות ממנו. כך עולה, לדוגמה, מדבריו של ג' מאריתראה:

הכנת איזושהי תכנית לפני שפתחת?

בערך. לא בטוח שזו תכנית. חשבנו מה אנחנו רוצים למכור ואיך לעשות את זה. **תכנית עם מספרים הכנת – כמה יעלה, כמה הכנסות צריך?**
אה, תכנית כזו? לא, בכלל לא.⁹⁵

גם היזמים שמכינים תכנית עסקית מתעלמים מהעלויות הכרוכות ברגולציה של העסק, כפי שמעיד א' מסודן:

עשיתם תכנית עסקית לפני?

כן, אני הכנתי. כתבתי מסודר מה ההוצאות כל חודש, וכמה כסף השקענו וכמה כסף אנחנו צריכים לקבל כל חודש בשביל לכסות הכול וגם שיהיה לנו כסף לקחת. אבל התכנית לא שווה כלום עכשיו כי לא ידעתי שיהיו כל ההוצאות האלה של הרישיון. אנחנו הוצאנו עוד שבעים אלף ש"ח על כל מה שהיינו צריכים בשביל הרישיון: שיפוצים, עו"ד, מהנדסת, מהנדס בטיחות.⁹⁶

המניע העיקרי לבחירה בסקטור המסעדות הוא הרצון ליצור "מקלט קולינרי".⁹⁷ הכוונה היא למרחב המוגן מקשיי היום־יום, המאפשר להירגע ו"להרגיש קצת בית דרך האוכל", כדבריו של ד' מאריתראה, בעל מסעדה שהיה ממבקשי המקלט הראשונים שהקימו עסקים במדרחוב נווה שאנן.⁹⁸ על ההחלטה לפתוח מקום של אוכל שיהיה גם מרכז קהילתי סיפר מ' מסודן, בעל בית קפה:

רצינו מקום שבו אנשים באים ויושבים. מקום של שמחה. מקום שמבלים. זה מקום שאתה קצת עוזר לאנשים שיהיו יותר שמחים בחיים שלהם. חשבנו שיהיה כמו שהיה אצלנו בסודן שאנשים היו מתאספים ומספרים דברים שקרו להם. מספרים וגם מקשיבים. זה מקום שנותן כוח. החיים שלנו פה בישראל זה לא חיים קלים. יש בעיות. אז אם יש מקום כזה שיכול לתת כוח זה עושה טוב בלב.⁹⁹

אם כן, ההחלטה לפתוח בית אוכל מתקבלת מתוך שאיפה ליצור מקום של התכנסות המדמה את הבית, מרחב מוגן שבו באי המקום יכולים להחליף מידע, להרגיש שייכות והערכה העצמית; מקום שייטן מענה לקשיי היום־יום של מבקשי המקלט. דוגמה לתפקידו התרבותי והמנחם

95 מתוך ריאיון עם ג' מאריתראה (8.3.2013).
96 מתוך ריאיון עם א' מסודן (3.2.2013).
97 Sabar & Posner, לעיל ה"ש 45.
98 מתוך ריאיון עם ד' מאריתראה (21.1.2013).
99 מתוך ריאיון עם מ' מסודן (3.2.2013).

של האוכל האתני, אולי בעיקר בעתות משבר, מגולם במתחם המסעדות הארעי שהוקם בסמוך למתקן חולות¹⁰⁰ ומשרת בעיקר את שהי המתקן עצמו.¹⁰¹ במבנים – המאולתרים משילוב של יריעות ניילון, שלטי תעמולת בחירות עם דמויות של פוליטיקאים ישראלים, קרשים מזדמנים ושרשראות של נורות – מכינים ומגישים אוכל מסורתי אריתראי וסודני.¹⁰² חלק מהמסעדות אף מעוצבות במבנה של בקתה מסורתית,¹⁰³ וכולן מנוהלות בניקיון ובסדר מופתי.¹⁰⁴ המניע המוביל להקמת דוכני האוכל אינו כלכלי¹⁰⁵ אלא רצון בשימור הזהות ותחושת הבית, כפי שהעיד אחד מבעלי הדוכנים: "אדם צריך לאכול את האוכל שהוא מכיר. במתקן מגישים עוף ואוכל טוב (כך לדעתו של המרואייין – המחברות) אבל זה לא האוכל שאנו מכירים".¹⁰⁶ בעל מסעדה בנווה שאנן בתל אביב אמר: "בן אדם צריך משהו בשביל לזכור את הבית והתרבות".¹⁰⁷

בתי האוכל מבקשים לתת מענה גם לצרכים הגשמיים של הקהילה. לא פעם קורה שבתי האוכל משמשים מקום לינה אלטרנטיבי, בעיקר בחורף, או מקור כלכלה חינוך למי שידו אינה משגת. א' מסודן, בעל מסעדה, מספר: "אם אין לאנשים כסף אני רושם. אני כמו ארגון [...] בחורף, כאשר סיימתי את המסעדה, פתחתי את המסעדה ואנשים נכנסו לישון. 20, 25 אנשים. כל לילה. ככה ישנו אצלי על הרצפה. בבוקר, חלאס. כולם הולכים".¹⁰⁸ אם כן, התפקיד המשמעותי שבית האוכל ממלא בחיי הקהילה הוא המכריע, והרגולציה הכרוכה בהקמת העסק כלל לא מובאת בחשבון.

רישוי עסקים בענף המזון הוא תהליך מסובך בהרבה משל עסקים בענפים אחרים, ונדרשים לו אישורים של משרד הבריאות, משרד איכות הסביבה, שירותי הכבאות, המשטרה והרשות המקומית. במילים אחרות, תהליך הרישוי בתחום המזון מחייב ממשק עם מספר רב ומגוון של סוכני מדינה. כאמור, מורכבות התהליך ועלותו כלל אינם נשקלים על ידי מבקשי המקלט בקבלת ההחלטה לפתוח בית אוכל, והתנאים שיש לעמוד בהם לשם תפעול חוקי של עסק בענף המסעדות שקופים עבור רובם ככולם.

ההתעלמות מדרישות החוק מתחילה כבר בבחירת מקום העסק. אחד התנאים לקבלת רישיון הוא הפעלתו במקום פיזי העומד בתקנים מסוימים, אך מכיוון שבעלי העסקים אינם

100 לקריאה מורחבת על מתקן השהייה חולות ראו סעיף 3 בפרק זה, בנושא הזנתם של מבקשי המקלט במתקן השהייה.

101 הילו גלזר "שירת החולות" מוסף הארץ 18.12.2015, 25.

102 שם, בעמ' 28-29. המסעדות האריתראיות מגישות אינג'רה, לחם שטוח ועגול מסורתי, ועליו מגוון של סוגי בשר וירקות. המנה הנפוצה במסעדות הסודניות היא עסידה, בצק תפוח ברוטב במיה ועעבניות. עוד מוגשים משקאות מסורתיים ומיני מתיקה.

103 שם, בעמ' 29.

104 שם, בעמ' 30.

105 סמי, אריתראי בן 24: "אני עושה בערך 60 שקל ביום, אבל זה לא בשביל הכסף אלא בשביל לקנות אוכל פה בחוץ, כי האוכל בחולות עושה לי כאב בטן". גלזר, לעיל ה"ש 101, בעמ' 27.

106 אלמוג בן-זכרי "מועצת הנגב תהרוס את מתחם המסעדות של שהי חולות" הארץ 28.12.2015 www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.2807710

107 גלזר, לעיל ה"ש 101, בעמ' 28.

108 מתוך ריאיון עם א' מסודן, לעיל ה"ש 96.

יודעים זאת הם שוכרים מקומות שאינם מותאמים לבתי אוכל – מקומות ששימשו בעבר למחסנים, לבתי מלאכה ולחנויות. רוב היזמים מניחים שאם בעל הבית משכיר להם את הנכס יש בכך משום אישור שהמקום מתאים לעסק. ג' מאריתראה, בעל מסעדה, סיפר כי הרשויות סגרו את המסעדה שלו שלושה חודשים בלבד לאחר פתיחתה: "לא ידעתי כלום... חשבתי שזה בסדר כי המתווך וגם בעל הבית ידעו שאני פותח מסעדה ולא אמרו שאי-אפשר לפתוח במקום הזה מסעדה".¹⁰⁹ גם א' מסודן, בעל מסעדה הממוקמת באחד הרחובות באזור התחנה המרכזית הישנה בתל אביב, מספר סיפור דומה: "אחרי חמישה חודשים שפתחנו התחיל הבלגן. באו הפקחים של העירייה, אמרו לנו: 'איפה רישיון?'. אנחנו לא ידענו שצריך רישיון, אז הראנו לו את החוזה. אמרנו לו שבעל הבית הסכים שנפתח מסעדה".¹¹⁰ אם כן, בעלי בתי האוכל מתחילים את פעילותם העסקית מעמדת נחיתות, מתוך מצב דברים המחייב התערבות מוגברת של הרשויות.

נוסף על כך אין למבקשי המקלט נגישות למקור מידע אמין שיספק מידע על הכרוך ברישוי עסק. עיריית תל אביב, לדוגמה, מפרסמת הנחיות מפורטות באתר האינטרנט לגבי תהליך רישוי עסק, אולם מידע זה מופיע בעברית ומבקשי המקלט אינם יודעים עליו ואינם משתמשים בו כלל. מרביתם נחשפים לצורך ברישוי העסק ולכל הכרוך בכך רק לאחר ההקמה, עם הביקור הראשון של הפקחים.

נמצא שגם כשהיזמים מודעים לצורך ברישוי העסק אין בכך כדי להקל על התהליך. מ' מסודן, בעל בית קפה שהקים את העסק ב-2011, הוא מהמעטים שהגישו בקשה לרישיון מיד עם פתיחת העסק, בלי לחכות לכואם של הפקחים.¹¹¹ הבקשה אמנם הוגשה, אך גם כעבור שנה ויותר העסק עדיין פועל ללא רישיון, למרות הכספים הרבים שהשקיע מ' ואף על פי שמילא את כל התנאים. לדבריו, במשך כל התקופה הזו הוא נדרש על ידי רשויות שונות לבצע שינויים במבנה, לרכוש ציוד בטיחות, לקבל אישורים מבעלי מקצוע למיניהם ולהשקיע כספים רבים. תהליך הרישוי הוא סיוזיפי ומתמשך, ובכל פעם שנדמה כי הוא תם – נערמת דרישה נוספת וצץ מכשול חדש.

י' מסודן, אף הוא בעל מסעדה, ניסה ללא הצלחה לקבל רישיון למסעדה שבבעלותו. כעבור שנתיים וחצי של ניסיונות עקרים, ואחרי שהשקיע בתהליך 180 אלף ש"ח, הוא התייאש וסגר את המקום:

אמר לי שאתה משלם קנס ואנחנו מבקשים כמה דברים שאתה חייב לעשות בעסק. שילמתי 15,000 ש"ח קנס וביקשו כל מיני דברים: מחסן, מטבח, מים חמים, אזעקה. כל הדברים שביקשו אני עשיתי ובסוף לא קיבלתי רישיון. למה? לא יודע [...] בסוף ראיתי שככה, כמה שאני עובד אני לא מקבל רישיון. המהנדסת אומרת ככה ואח"כ ככה. כל דבר שמבקשים ואני עושה, מבקשים כסף מחדש. אז עזבתי את המקום.¹¹²

109 מתוך ריאיון עם ג' מאריתראה (8.3.2013).

110 מתוך ריאיון עם א' מסודן, לעיל ה"ש 96.

111 מתוך ריאיון עם מ' מסודן, לעיל ה"ש 99.

112 מתוך ריאיון עם י' מסודן (4.4.2013).

אם כן, תהליך הרישוי הוא ארוך ויקר, והוא חושף את בעלי העסקים מבקשי המקלט לאינטראקציה מתמשכת עם הרשויות – אינטראקציה שהם מנהלים ללא שום ידע, הכוונה או יכולת לצפות את הצעד הבא, ולכן גם אין באפשרותם לתכנן את צעדיהם.

מכיוון שההחלטה על הקמת העסק אינה מתבססת על תכנית עסקית, ומכיוון שהיא מתקבלת ללא מידע על התהליך הרגולטורי הנדרש, נמצא שלא תמיד די בהון הכספי שהעמידו בעלי העסקים להקמת העסק כדי להתמודד עם העלויות הגבוהות הכרוכות ברישוי. עלויות אלה כוללות תשלום למהנדסים, לעורכי־דין ולבעלי מקצוע נוספים, נוסף על העלויות בגין השינויים במבנה ורכישה של ציוד בטיחות כנדרש בחוק. כדי להתמודד עם ההוצאות הלא מתוכננות לוו בעלי העסקים כספים מחברים ומקרובי משפחה, השתמשו בחסכוניותיהם שיועדו לעת צרה או ביצעו עבודות מזדמנות כגון ניקיון ושיפוץים.¹¹³

התהליך הארוך לקבלת רישיון דורש לא רק משאבים פיננסיים אלא גם כוחות נפשיים. בתקופה הארוכה שבה העסק נמצא בתהליך רישוי, פקחי העירייה ומשרד הבריאות ממשיכים לפקוד את העסק ולא מאפשרים לבעליו לנהל את המקום. על ביקורם של פקחים הפוגעים בהתנהלות השוטפת של המסעדה יכול להעיד גם ב', בעל מסעדה דרפורית במדרחוב נווה שאנן. אף שמילא את כל התנאים לרישוי העסק, את הרישיון עצמו לא קיבל, פקחי משרד הבריאות והעירייה הגיעו למסעדה, נכנסו אליה בפראות והשמירו את כל המזון שהיה במקום בכך ששפכו אקונומיקה לסירי המאכל. הם גרמו נזקים כספיים כבדים, הפרו את שלוותם של באי המסעדה, השפילו אותם ואת בעל המסעדה ועובדיו, הרואים באוכל דבר קדוש וזלזול בו כמוהו וזלזול בהם עצמם. כך סיפרה המלצרית שעבדה באותה עת במסעדה: "אני ראיתי דברים מאוד קשים בחיי כמו עינויים בסיני, אבל זה השפיל אותי יותר ממה שקרה לי בסיני".¹¹⁴ במבצע זה הושמדו מאות קילוגרמים של בשר ומאכלים מוכנים בלי שבעל העסק – שהשקיע משאבים רבים כדי לעמוד בתנאי הרישוי – מבין מדוע. בהסברים לתקשורת לאחר מעשה טענה העירייה שהמזון הושמד בגלל אחזקתו בתנאים לא מתאימים. כל בעלי העסקים מעידים כי הפקחים ממשיכים לפקוד את בתי האוכל גם כשתהליך הרישוי מול העירייה בעיצומו. אף שבעלי העסק מציגים לפני הפקחים את המסמכים הדרושים מהרשויות ומסמכים מבית המשפט המעידים שהם נמצאים בתהליך של רישוי, אלה בכל זאת נכנסים לתוך העסק, זורים אי־נעימות ולעתים אף פחד על הלקוחות. קורה לא פעם שהפקחים סוגרים את העסק ומחרימים את הציוד, וגם כשלאחר מעשה הטעות מתבררת, אין דרך לפצות על הנזק הנפשי והכספי שנגרם, מכיוון שתביעה כספית לכיסוי הנזקים אינה מעשית ואין מי שיפצה על נזקים אלו. מ' מסודן חיכה לרישיון יותר משנה, ובמשך כל התקופה היה מטרה לביקורים חוזרים ונשנים של הפקחים. הוא מספר: "הם נכנסו פנימה, בדקו את הכול. הסתכלו לאנשים בצלחת מה יש שם [...] מאז שפתחנו עברה יותר משנה

113 הבנקים בישראל אינם מעניקים אשראי למבקשי המקלט. אי לכך, אם אין ברשותם די הון עצמי הם נדרשים לאסטרטגיות אלטרנטיביות למימון ההקמה והתפעול השוטף של העסק. נוסף על מימון לא פורמלי (הלוואות ממשפחה וחברים) מקובל מאוד שבעלי העסקים עובדים במקומות עבודה נוספים, בין דרך קבע ובין על בסיס מזדמן; ההכנסה הזו היא מקור המימון לתפעול העסק.

114 אילן ליאור "פקח שפך אקונומיקה לסירים במסעדה סודאנית בת"א" הארץ 13.5.2013 www.haaretz.co.il/news/education/1.2019659

ועוד לא קיבלנו את הרישיון. לפעמים באים הפקחים, נכנסים ובודקים שהכול בסדר. הם בודקים במקרה, מסתכלים על הבקבוקים. אומרים שהם רוצים לברוק שהאלכוהול אמתי ולא גנוב".¹¹⁵ נציין שפשיטות מטעם רשויות אכיפה על בתי אוכל אתניים הן תופעה נפוצה בעולם – פרקטיקה שאומצה על ידי מדינות רבות במטרה לתפוס עובדים לא מתועדים בקרב עובדי המטבח או בקרב הלקוחות.¹¹⁶ על פי רוב הפקחים הנכנסים לבתי העסק אינם עושים דבר, אך הביקורים מהווים מטרד עבור בעלי העסקים וגם עבור הלקוחות שרובם ככולם מבקשי מקלט בעצמם, ושאינם מבדילים בהכרח בין פקחי הגירה לפקחי העירייה ולדירם שניהם גם יחד מייצגים את המדינה. ביקורי הפקחים זורים מתח וחוטר ביטחון, ופוגעים בתחושת ההגנה מהעולם החיצון שקיוו הלקוחות למצוא בבית האוכל.

כאמור, הלקוחות בבתי האוכל רובם ככולם מבקשי מקלט. אמנם יש קומץ ישראלים המגיעים למקומות הללו כדי לאכול, ובעיקר כאות הזדהות ותמיכה, אולם מחוות אלו נותרות ללא תהודה וללא ביטוי בתקשורת ובציבור הישראלי. מבקשי המקלט מגיעים לבתי האוכל כדי לאכול אך גם, ואולי בעיקר, כדי ליהנות מהחברה וכדי לקבל את תמיכתם של אנשים החולקים אותן מצוקות. הם מחפשים מקום מקלט מהסביבה החיצונית, מקום שבו לא יישפטו אותם ולא יתהו על קנקנם ועל אשרת השהייה שלהם. הביקורים התכופים של הפקחים, המלווים באמירות מעליבות, דורסים ברגל גסה את הפרטיות של הלקוחות ושלוותם מתערערת. ב' מאריתראה מעיד על ההשפעה המנטלית השלילית שיש לביקורים התכופים:

אני חושב שאין עסק של פליטים בתל אביב שלא באים פקחים. זה דבר של יום-יום. הלקוחות יושבים בשקט ומחכים שהם ילכו. צריך הרבה סבלנות לעירייה ולמשטרה. הרבה סבלנות. כל שבוע, כל יום באים מהעירייה וממקומות אחרים. אי-אפשר לעבוד ככה. הנפש עייפה, ואם אין סבלנות אז אחרי שני חודשים מתחילות בעיות מנטליות בראש מכל הלחץ הזה.¹¹⁷

לביקורים הללו של נציגי הרשויות אין סיבה נראית לעין ולכן אפשר להעלות סברה שכל תכליתם לזרות פחד, להפריע להתנהלות השוטפת של המסעדה, בית הקפה או הבר, ולנסות למנוע מהלקוחות ליהנות מהאתנחתא הנפשית שהמקומות הללו מספקים להם. טענות מסוג זה נדחות שוב ושוב על ידי עיריית תל אביב, הטוענת שההתייחסות אל עסקים לא חוקיים של מבקשי מקלט אינו שונה מההתייחסות אל כל עסק לא חוקי אחר.¹¹⁸ עם זאת, נראה שאמצעי האכיפה והסנקציות המופעלים נגד עסקים של מבקשי מקלט אינם דומים לאלה המופעלים נגד בעלי עסקים ישראלים שאינם עומדים בתנאי הרישוי. יש מקום לשער שהביקורים הללו הם בבחינת אמצעי נוסף של המדינה "להמאס עליהם את חייהם", כפי

115 מתוך ריאיון עם מ' מסורן, לעיל ה"ש 99.

116 ראו Miller, לעיל ה"ש 58; Siobhan24, לעיל ה"ש 58.

117 מתוך ריאיון עם ב' מאריתראה (2013.1.23).

118 ראו מירב שלמה מלמד וקריין ספינגולד "פקחים שפכו אקונומיה, חולדאי והורביץ שותקים"

myynet 19.5.2013 www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-4380501,00.html; חגי מטר "ת"א:

15 ברים כבעלות פליטים נסגרו, בעלי העסקים זועמים" nrg 31.1.2012 www.nrg.co.il/

online/54/ART2/330/901.html

שהסביר עו"ד ערן ברנר ששימש תובע במשטרה וכיום הוא עורך־דין פרטי המייצג מבקשי מקלט בעלי עסקים:

אין לפני משורת הדין. רוב האנשים שפונים אלי, יש להם רצון לבצע את הדברים. הם מוכנים להשקיע כסף. אבל הם ממש בין הפטיש לסדן. מצד אחד הם משלמים ארנונה כמו כל בעל עסק, מצד שני הסבלנות והסובלנות של עיריית תל אביב ומשטרת ישראל כמעט לא קיימת. אמצעים שגורמי האכיפה לא ממהרים להשתמש בהם נגד אזרחים ישראלים – שם האצבע על ההרק הרבה יותר מהירה.

והוא מוסיף:

כל הגורמים האלה מקבלים הנחיות מלמעלה כשהמטרה היא להמאיס עליהם את השהייה שלהם פה. אין לי תלונות לגורמי הרישוי והפיקוח. הם בסך הכול אנשי מקצוע שמבצעים הנחיות. זה מתחיל מהקורקור. מבצעים בסדר גודל כזה, כשמביאים חברות הובלות, משטרת הגירה, מג"ב ויס"מ – זה לא סתם תצוגות התכלית האלה – הן נועדו להעביר מסר.¹¹⁹

אם כן, מבקשי המקלט פותחים עסקים של בתי אוכל למרות תהליך רישוי מורכב ויקר. מקומות אלה מהווים "מקלט קולינרי" עבור בני הקהילה, מקום שבו אפשר לצבור כוחות לקראת התמודדות עם היום־יום. המדינה ניסתה לפגוע בכך באמצעות תקנות חדשות המצטרפות לחוק רישוי עסקים, אולם משנכשלה בכך היא עושה זאת באמצעות הפיכתו של תהליך הרישוי לארוך ותובעני – נפשית ופיננסית – הרבה יותר מאשר עבור אזרחים ישראלים. גם אם מבקשי המקלט צולחים את התהליך הכמעט סיופי עד קבלת הרישוי לעסק, הם לא זכאים להיות בעלי שומה ברשויות המס ולפתוח תיקים במע"מ ובמס הכנסה, בדומה לבעלי עסקים ישראלים. במילים אחרות, המדינה מאלצת אותם לפעול בתחום הכלכלה הלא פורמלית ובניגוד לחוק.

3. הזנתם של מבקשי המקלט במתקן השהייה

המופע השלישי של האוכל כאמצעי משטור בחייהם של מבקשי המקלט קשור להזנתם במתקני הכליאה והשהייה. כמה אלפים ממבקשי המקלט נמצאים במתקנים אלו, בעיקר מתקן הכליאה (משמורת) סהרונים הנמצא בסמוך לכלא קציעות,¹²⁰ ובמתקן השהייה חולות הצמוד לו. מתקן השהייה חולות אמנם מוגדר כפתוח אך הוא שונה אך במעט ממתקן הכליאה.¹²¹

119 בעניין זה ראו אילן ליאר "עיריית ת"א נגד העסקים של מבקשי המקלט: יש לך 10 דקות לצאת" **הארץ** 27.1.2012. www.haaretz.co.il/news/education/1.1627263; עומרי אפרים "אלי ישי: הוריתי על מעצר אריתראים וסודנים 'אמאיס עליהם את חייהם'" **ynet מבזקים** 16.8.2012. www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4269527,00.html

120 ראו למשל עורך פלר "רו"ח ביקורת רשמית – מתקן המשמורת סהרונים" (לשכת עורכי הדין, [www.israelbar.org.il/uploadfiles/saharonim_facility_inspection_report_\(31.12.2013_feb_2014\).pdf](http://www.israelbar.org.il/uploadfiles/saharonim_facility_inspection_report_(31.12.2013_feb_2014).pdf))

121 ראו, למשל, מאיה קובליוב־ליווי וסיגל רוזן "מכלא לכלא": מתקן הכליאה חולות" (המוקד לפליטים ולמהגרים, 2014). hotline.org.il/wp-content/uploads/Holot-Report-Final-Hebrew

במועד כתיבת שורות אלו, שהו מבקשי המקלט במתקנים אלו תקופות זמן ממושכות: עד שלושה חודשים במתקן סהרונים¹²² ועד 12 חודשים במתקן חולות.¹²³ מבקשי המקלט מוחזקים במתקני הכליאה והשהייה על פי החוק למניעת הסתננות,¹²⁴ שנוסחו הקודם בוטל על ידי בית המשפט העליון בגין פגיעה לא מידתית בחירותם של מבקשי המקלט;¹²⁵ נוסח שני שגובש בוטל שוב,¹²⁶ שורות אלו נכתבו לאחר שבג"ץ פסל חלקים מנוסחו השלישי של החוק והעניק לכנסת ארכה לחוקק נוסח רביעי במספר.¹²⁷ אנו רואות בעייתיות רבה בעצם החזקתם של מבקשי מקלט במתקנים אלו בשל הפגיעה הקשה בחירותם; פגיעה זו קשה עדי כדי כך שנדמה כי תנאי החזקתם במתקנים היא שולית ומשנית. למרות זאת נבקש להפנות את הדיון דווקא לסוגיית האוכל – סוגיה אחת מני רבות הקשורות בתנאי ההחזקה של מבקשי המקלט במתקנים – בלי לגרוע מהצורך בוויכוח העקרוני יותר על עצם החזקתם בהם. ספציפית נבקש לייחד את הדיון לסוגיית ההזנה במתקן חולות.

- pdf. בית המשפט העליון עמד אף הוא על כך שמתקן חולות דומה מאוד למתקן כליאה. ראו למשל את דברי השופט פוגלמן, בפסקאות 126-127 לפסק דינו בעניין איתן, לעיל ה"ש 22: הבה לא נרשה לכותרת – 'מתקן פתוח' – להוליכנו שולל: חובת ההתייצבות לשלוש הספירות היומיות, לצד המרחק הרב של המרכז מיישובי האזור, שוללת כמעט כל אפשרות ליציאה שגרתית ממרכז השהייה. האמנם מדובר, אפוא, במרכז 'פתוח' [...] האופן שבו התווה המחוקק את דרישת ההתייצבות במרכז השהייה 'הפתוח' הופך את המרכז, הלכה למעשה, למתקן הקרוב במהותו למתקן סגור.
- 122 פרק ג' לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט), תשי"ד-1954, כפי שתוקן בחוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאתם של מסתננים מישראל (תיקוני חקיקה והוראות שעה), התשע"ה-2014, ס"ח 84, 85-84 (בעקבות הצעת חוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאתם של מסתננים ועובדים זרים אחרים מישראל (תיקוני חקיקה והוראות שעה), התשע"ה-2014, ה"ח הממשלה 422). השוו פרק ג' לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 4 והוראת שעה), התשע"ד-2013, ס"ח 74 (בוטל בינתיים; ראו להלן).
- 123 פרק ד' לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט), תשי"ד-1954, שנוסף בחוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאתם של מסתננים מישראל (תיקוני חקיקה והוראות שעה), התשע"ה-2014, ס"ח 84, 85-95. בפסק דינו בבג"ץ 8665/14 דסטה נ' הכנסת (פורסם בנבו, 11.8.2015) קצב בית המשפט העליון את תקופת השהייה המרבית במתקן חולות ל-12 חודשים, ובכך רמז כי תקופה זו תהא מידתית לדעתו. השוו פרק ד' לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 4 והוראת שעה) (בוטל בינתיים; ראו להלן). בתיקון האחרון לחוק – במועד כתיבת שורות אלו – עמד משך השהייה המרבית במתקן חולות על 12 חודשים, כפי שקבע בית המשפט. חוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (הוראת שעה), התשע"ו-2016, ס"ח 544 (בעקבות הצעת חוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 5 והוראת שעה), התשע"ו-2016, ה"ח הממשלה 430).
- 124 החוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט), תשי"ד-1954.
- 125 עניין אדם, לעיל ה"ש 24.
- 126 עניין איתן, לעיל ה"ש 22.
- 127 עניין דסטה, לעיל ה"ש 123. הכנסת חוקקה את הנוסח הרביעי: החוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (הוראת שעה), התשע"ו-2016.

מתקן חולות הוקם באמצע דצמבר 2013 ואוכלס בבהילות על ידי מבקשי מקלט שביטח המשפט הורה למדינה לשחררם ממתקן הכליאה סהרונים.¹²⁸ בעת כתיבת שורות אלו שוהים בחולות כשלושת אלפים מבקשי מקלט, ויש תכנית להרחיבו כך שיוכל לאכלס אלפים נוספים של מבקשי מקלט.¹²⁹ חלק ממבקשי המקלט השוהים בחולות במועד כתיבת שורות אלו הועברו כאמור אליו ממתקן סהרונים; אחרים זומנו להתייצב במתקן לאחר ששהו בישראל שנים מספר¹³⁰ ובינתיים איבדו את יכולתם להמשיך לעבוד לפרנסתם ולדאוג בעצמם לכיטחונם התזונתי.¹³¹ כאמור, מתקן חולות נמצא בדרום הארץ, בסמוך לכלא קציעות (ולמתקן סהרונים). היותו מרוחק מאוד מכל מקום יישוב,¹³² הנגישות הנמוכה אליו בתחבורה ציבורית¹³³ והעובדה שיושבי המתקן נדרשים לשהות בו במשך כל שעות הלילה¹³⁴ הפכו את היציאה ממנו לקשה ובלתי-מעשית. המתקן מנוהל על ידי שירות בתי הסוהר. אם כן, אפשר לומר שגם אם יש הבדל בין מתקן השהייה הפתוח חולות לבין מתקן הכליאה סהרונים, במקרה הטוב מדובר בהבדל דק; עמד על כך גם בית המשפט העליון.¹³⁵ אף כי, כאמור, זמן קצר לפני כתיבת שורות אלו נמתחה ביקורת על חוקתיות ההחזקה הממושכת של מבקשי מקלט במתקן חולות,¹³⁶ נבקש להתייחס אל קיומו כאל עובדה, לפחות לעת הזו.¹³⁷ לדעתנו, מתקן חולות ואופן הפעלתו – ובכלל זה שיטת ההזנה הנהוגה בו – היוו גם בתקופה הקצרה שקדמה לפסיקת בג"ץ וגם לאחריה נדבך מרכזי במדיניות המקלט של ישראל וחלון הצצה משמעותי לאופן שבו מזון משמש אמצעי לשליטה ולדיכוי של מבקשי המקלט.

במתקן השהייה מוגשות למבקשי המקלט שלוש ארוחות ביום (בוקר,צהריים וערב, ללא ארוחות ביניים). מבקשי המקלט אינם יכולים לקחת חלק פעיל בהכנת המזון ולא עומדים לרשותם כל אמצעים לאחסון מזון (פרט למקרר אגפי)¹³⁸ או לכישולו, ולכן הם

- 128 עניין אדם, לעיל ה"ש 24.
- 129 קובליוב-ליווי ורוזן, לעיל ה"ש 121121, בעמ' 4.
- 130 שם.
- 131 הודעה על הקמת מרכז שהייה, לעיל ה"ש 69.
- 132 קובליוב-ליווי ורוזן, לעיל ה"ש 121, בעמ' 12-13.
- 133 נספח מ/ש 14 "העתק פירוט שעות התחבורה הציבורית ותחנות הקווים הרלוונטיים" לכתב התשובה מטעם המדינה בבג"ץ 8425/13 פלוני נ' הכנסת (נמצא בידי המחברות).
- 134 ס' 32 לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט), שבוטל בהמשך על ידי בג"ץ, קבע חובת התייצבות לשלוש ספירות במתקן. בג"ץ ביטל את ספירת הצהריים והותר על כנן רק את ספירת הבוקר והערב, עד לבטלותו המוחלטת של פרק זה בחוק בחלוף תשעים יום ממתן פסק הדין. עניין איתן, לעיל ה"ש 22.
- 135 שם.
- 136 עניין דסטה, לעיל ה"ש 123.
- 137 אילן ליאר "סער: אסור בשום אופן לוותר על מתקן חולות, צריך להרחיב אותו" הארץ 6.10.2014 www.haaretz.co.il/news/education/1.2451726; תזכיר חוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאת מסתננים ועובדים זרים מישראל, לעיל ה"ש 79.
- 138 בחודש יולי 2014 הוכנסו מקררים לאגפים – מקרר לכל אגף, שישה בסך הכול – כך שכל מקרר משרת כמה מאות אנשים. ראו מאיה קובליוב-ליווי, סיגל רוזן ואלישבע מליקובסקי "לנהל את הייאוש: דו"ח מעקב: מבקשי המקלט במתקן חולות אפריל-ספטמבר 2014" (המוקד

תלויים במידה ניכרת במזון שמסופק להם בארוחות. על פי העדויות, בשעות הארוחות משתרכים תורים ארוכים בחדר האוכל, דבר המעמיק את הרגשת התלות ומערער את תחושת העצמאות והשליטה העצמית בגורלם של השהים.¹³⁹ בארגוני הזכויות המסייעים למבקשי מקלט התקבלו תלונות רבות על המזון המוגש – הרכבו, איכותו וכמותו. אפשר לזהות שיפור חלקי מאוד ואטי בעניין זה,¹⁴⁰ ואפשר שהמצב ישתפר, שכן המדינה החליפה את חברת ההסעדה המספקת מזון למקום זמן קצר לפני פרוץ שורת אלון.¹⁴¹ יחד עם זאת, במשך השנים שבהן חקרנו את הנושא, ניכר היה כי לצד השיפור במזון, התלונות באשר למזון במתקן ממשיכות להתקבל. המידע המתקבל על ידי הארגונים בנושא האוכל הוא חלקי ואינו משקף את מלוא הבעיה, שכן מבקשי המקלט אינם מעוניינים לעסוק בתנאי החזקתם במתקן ובכך להסיט את הדיון מהשאלה העקרונית יותר – אי ההצדקה של עצם החזקתם במתקן וזכותם למקלט בישראל.¹⁴² אולם, מהדיווחים שמסרו מבקשי המקלט ניכר כי הרכב הארוחות חדרוני, אינו מאוזן ואינו מזין. הארוחות אינן כוללות את כל אבות המזון אלא בעיקר פחמימות (אורז, פסטה ולחם), מעט חלבונים (ביצים, מוצרי חלב ומנות בשריות ספורות בשבוע) ומעט ירקות ופירות.¹⁴³ כך תיאר ב', מבקש מקלט מאריתראה, את

לפליטים ולמהגרים ורופאים לזכויות אדם, 2014) hotline.org.il/wp-content/uploads/ManagingTheDespair.pdf. נעיר כי יש משהו טיפוסי למערכת המקלט בצעד של הכנסת מקררים לאגפי המתקן בזמן שאסור להכניס לשטחו אוכל. צעד זה של עצימת עיניים לנוכח פרקטיקות של הפרות כללים שמבקשי המקלט נדחקים אליהן אינו היחיד; השוו למדיניות הננקטת לעניין העסקתם של מבקשי המקלט, שאינה בבחינת היתר לעבוד אלא בבחינת הימנעות מאכיפת האיסור על העסקתם. עניין קו לעובד, לעיל ה"ש 68.

139 בריאיון עם מאיה קובליוב-ליוי מהמוקד לפליטים ולמהגרים (27.7.2014) היא העידה כי נאמר לה כי "הדבר היחיד שאין צורך לעמוד בשבילו בתור בחולות הוא שינה, ולכן כולם ישנים כל היום" (רישום הריאיון בידי המחברות).

140 בחודש יולי 2014 תואר שיפור במזון במתקן, בין היתר בשל ירידה ניכרת בכמות מבקשי המקלט השהים בו. ראו קובליוב-ליוי, רוזן ומליקובסקי, לעיל ה"ש 138, בעמ' 12.

141 ס' 31 להודעה מעדכנת מטעם המשיבים בבג"ץ 4581/15 איסמעיל נ' נציב בתי הסוהר www.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2016/04/hit4581meshivim0416.pdf (להלן: הודעה מעדכנת בעניין איסמעיל).

142 ריאיון עם מאיה קובליוב-ליוי, לעיל ה"ש 139. ראו גם מתוך עדויות שקובצו בפרויקט "קולות מחולות" www.holotvoices.co.il: "אני שומע אנשים מתלוננים על האוכל, וזה נכון, האוכל כאן ממש גרוע, אבל זה לא משנה, גם אם האוכל יהיה טוב, חולות זה כלא וזה מה שנורא בסיפור הזה" (בכר, מבקש מקלט מסודן, כלוא בחולות).

143 רופאים לזכויות אדם "יותר גרוע מסהרונים": דו"ח ביקור משלחת רופאים לזכויות אדם למתקן "חולות" (2014). ראו גם יובל גורן "הצצה ראשונה למתקן חולות: בין ייאוש לייאוש" www.nrg.co.il/online/1/ART2/541/606.html 19.1.2014 nrg (על כך שאורז הוא עיקר התזונה במתקן); גרעון לוי ואלכס ליבק "רק חול וחול: איך עוברים הימים על המוחזקים במתקן חולות" הארץ 31.1.2014 www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.2231492 (על כך שרוב התזונה מורכבת מאורז ואין כמעט ירקות ופירות, וכן על תגובת שירות בתי הסוהר שלפיה המזון המוגש במתקן חולות מגוון ורב). ראו סיגל רוזן "רואנדה או סהרונים" 29-25 (המוקד לפליטים ולמהגרים, 2015) hotline.org.il/publication/rwandaorsaharonim.

השלכות התזונה על גופו: "אני כאן יותר מחמישה חודשים. תמיד אוכל רק אורז רך עם מים חמים, בלי מלח, ירקות לא תמיד טריים. בגלל האוכל אין לי אנרגיה. אם אני חולה, הגוף שלי לא יכול להתמודד".¹⁴⁴ עוסמאן מוחמד עלי, השוהה במתקן, התייחס לתפקיד המקיים והפסיכולוגי והסוציולוגי של האוכל במקום: "האוכל בחדר האוכל אינו זה שאנחנו מורגלים לאכול. הוא דל מאוד מבחינת המבחר ומבחינת דרך הכנתו. יש הרבה אורז שלא מבושל מספיק, ביצים שלא מבושלות כהלכה, לחם, ירקות חיים, לפעמים פירות ולפעמים גבינות. בסופי שבוע יש זיתים. בשר לא ניתן בכל יום, וכשניתן הוא פעמים רבות לא מוכן כמו שצריך. חשוב לי להרגיש שגם אם האוכל שניתן ב'חולות' היה טוב, מותאם וברמה גבוהה, זה לא היה משנה. אנחנו לא יכולים להכניס אוכל ל'חולות' ולא יכולים להכין אותו בעצמנו. לאוכל יש משמעות גדולה בחיים שלנו. הוא שומר על החיים שלנו, על הזהות, על המסורת, על הקהילה, על העצמאות. לאכול מה שאנחנו אוהבים ומה שהכנו בעצמנו זה להרגיש בני אדם בוגרים".¹⁴⁵ בכמה הליכים משפטיים הציגה המדינה תפריט שבועי של המתקן, המעיד על דלות התזונה בו; לדברי השוהים במתקן, גם המזון המפורט בו אינו מחולק להם בפועל.¹⁴⁶ בחלק מהימים דווח כי כלל לא הוגשו ארוחות מסוימות או כי לא היה די מזון להאכיל את כל השוהים; בימים אחרים היו עודפי מזון שנזרקו בסופו של דבר.¹⁴⁷ בין היתר, הדבר נובע מכך שבעוד שירות בתי הסוהר אחראי על אספקת המזון, משרד הפנים הוא שקובע בכל עת כמה אנשים ישהו במתקן, ולעתים אין תיאום בין שתי הרשויות.¹⁴⁸

144 מתוך רישום הריאיון של מאיה קובליוב-ליוי עם ב' (27.7.2014). ראו גם מתוך עדויות שקובצו בפרויקט "קולות מחולות", לעיל ה"ש 142: "כבר שמתם אותי כאן אז לפחות תדאגו לי, למה אין אוכל שאפשר לאכול? למה אין טיפול רפואי?" (חאפט', מבקש מקלט מדרפור, סודן, כלוא בחולות); "הכול כאן חוזר על עצמו כל יום, האוכל אותו אוכל, הבתים אותם בתיים, מסביב רק מדבר ומדבר, כל יום דומה לשני, אין שום שינוי" (היילה, מבקש מקלט מאריתראה, כלוא בחולות); "רוצים שנחיה כאן, אבל את הדברים הכי בסיסיים אין כאן, אין מספיק אוכל, אין מספיק סבון, אין מספיק ארונות בשביל לשים את הדברים שלנו. הרופא לא עוזר בכלום ואין אף אחד שמקשיב לנו כשיש בעיות" (יאסחק, מבקש מקלט מסודן, כלוא בחולות).

145 פס' 6-7 לתצהיר הנלווה לתגובה מטעם העותרים להודעה המעודכנת מטעם המשיבים בבג"ץ 4581/15 איסמעיל נ' נציב בתי הסוהר (להלן: התצהיר הנלווה לתגובת העותרים בעניין איסמעיל). www.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2016/05/hit4581otrim0416.pdf

146 נספח ב' למכתב מפרקליטות המדינה לעודד פלר מהאגודה לזכויות האזרח (26.3.2014) (העתק המכתב בידי המחברות); ס' 10 לתגובה מקדמית מטעם המשיבים בבג"ץ 4581/15 איסמעיל נ' נציב בתי הסוהר (העתק התגובה בידי המחברות).

147 ריאיון עם רונה פרי, מוקד סיוע לפליטים ולמהגרים (24.7.2014). בריאיון עם סיגל רוזן, ממיסדות המוקד לפליטים ולמהגרים, שפורסם בעיתונות, אמרה רוזן:

אני משוכנעת שלשב"ס אין כוונה להרעיב את הכלואים, אבל יש בעיה עם תחשיבי כמות המזון. בכל יום מחדש מבצעים מלאכת ניהוש מחודשת לפי מספר המוזמנים החדשים. מדובר במאות לכאן או לכאן, אלא שלפעמים מתייצבים יותר ולפעמים פחות, ולא תמיד ההערכה קולעת למספר הפיות שצריך להאכיל.

גלזר, לעיל ה"ש 101, בעמ' 28.

ארוחה ממתקן חולות. מתוך דף הפייסבוק של עמותת רופאים לזכויות אדם – ישראל (5.2.2014).

ארוחה של חולה סכרת במתקן חולות (הכוללת תפוח אדמה וקישוא לא מבושלים). מקור: סיגל רוזן, המוקד לפליטים ולמהגרים.

מרכיבי ארוחה שגרתית במתקן חולות. מקור: סיגל רוזן, המוקד לפליטים ולמהגרים.

חדר האוכל במתקן חולות. מקור: סיגל רוזן, המוקד לפליטים ולמהגרים.

דיווחים נוספים נמסרים על אודות בעיות בהתאמת המזון לצרכים המיוחדים של מבקשי המקלט.¹⁴⁹ למותר לציין כי המזון המוגש בחולות שונה מאוד מהמזונות המסורתיים המקובלים בארצות מוצאם של מבקשי המקלט. המדינה הביעה נכונות –

להיעתר לבקשות של שוהים במרכז בעניין טיב האוכל וסוגו. זאת, כמובן, בהתייחס לפניות פרטניות של שוהים במרכז (ולא בהתייחס לפניות כוללניות בעניין) [...] שירות בתי הסוהר בוחן את בקשת השוהים ממדינות אריתריאה וסודן, כדוגמה, לעניין מאכלים אתניים שונים, לרבות אופן הכנתם, ובהתבסס על דוגמת מאכלים אלו שנמכרו במתחם שפעל בסוף למרכז השהייה. [הטעויות במקור].¹⁵⁰

כמו כן, מבקשי מקלט שמסיבות רפואיות (כגון סכרת או צליאק) אינם יכולים לצרוך מזונות מסוימים, אינם מקבלים כל תחליף ראוי¹⁵¹ אלא את הארוחה המוגשת לשאר השוהים בניכוי פריטי המזון שהם אסורים בצריכתם. במקרים אחרים קיבלו מבקשי המקלט פריטי מזון

149 ראו להלן, בפסקה זו ובהערות הצמודות לה.

150 הודעה מעדכנת בעניין איסמעיל, לעיל ה"ש 141, בפס' 32. מנהל מתקן השהיה "חולות" הצהיר כי נערך שינוי בתפריט המזון במתקן, וכיום מוצעים בו גם מאכלים מסורתיים אריתריאים וסודאניים, ראו התצהיר הנלווה לתגובת העותרים בעניין איסמעיל, לעיל ה"ש 145, בפס' 48.

151 באופן כללי יש דיווחים על טיפול לקוי במבקשי מקלט חולי סכרת. מצביעות על כך כמה עדויות שנאספו בפרויקט "קולות מחולות", לעיל ה"ש 142: "אני חולה בסכרת ולא מקבל כאן בחולות את התרופות המתאימות, אני הולך למרפאה שוב ושוב, אבל הרופא לא מבין את השפה שלי ולא עוזר לי" (אבאי, מבקש מקלט מאריתראה, כלוא בחולות); "אני חולה סכרת – כבר שנים שאני חייב להזריק אינסולין כדי להתאזן – בחולות לא נותנים לי אינסולין. אני מסכן את

חלופיים לאלו שהושמטו מארוחתם בשל מחלתם, אולם לא יכלו לצרוך אותם בהיעדר אפשרות לבשל. כך, למשל, במקום מנת הפחמימה שקיבלו כלל מבקשי המקלט סופקו למבקש מקלט חולה סוכרת תפוח אדמה וקישוא לא מבושלים, שאותם למעשה לא יכול היה לצרוך.¹⁵² גם מי שאינו מסוגל לעכל מזון מוצק בשל בעיות שיניים וחניכיים אינו זוכה למזון מתאים. העיר על כך א', שעבר פרוצדורה דנטלית: "אני לא יכול לאכול כלום כאן בגלל הכאבים בשן. אמרתי להם מההתחלה ולא מקשיבים לי. אני חייב לדאוג לעצמי. אני לא יכול לקנות אוכל, אין לי כסף. אני לוקח אוכל מכאן וממס אתו במים חמים".¹⁵³ בדומה גם לא מתבצעות התאמות למזון של שוהים הצמים בחודש הרמדאן.¹⁵⁴ לטענת שירות בתי הסוהר, במועד שבירת הצום הצמים מקבלים את ארוחת הצהריים והערב של אותו יום, עם ארוחת הבוקר של היום למחרת, וכן ארוחה לילית נוספת; אולם שעות הארוחה אינן מותאמות לשעות הצום ושבירתו, כמות המזון אינה מוגדלת וטיבו אינו משתנה.¹⁵⁵ בנושא זה הוגשה עתירה שבה התבקש בית המשפט להורות כי יותר להכניס למתקן מצרכי מזון, בין היתר נוכח הפרקטיקות של בישול ארוחות שבירת הצום מחוץ למתקן על גבי מדורות, בהיעדר אפשרות קהילתית אחרת לציין את שבירת הצום.¹⁵⁶ במועד כתיבת שורות אלו, כשנה לאחר שהוגשה העתירה, היא עדיין תלויה ועומדת לאחר שהוצא במסגרתה צו על תנאי המורה למדינה לנמק "מדוע לא יאפשרו לשוהים במרכז השהייה 'חולות' להכניס למתקן מוצרי מזון ומדוע לא יתאפשר לשוהים במתקן להכין את מזונם ולצרוך אותו במתקן".¹⁵⁷ המדינה התנגדה לאפשר הכנסת מזון למתקן שכן, לשיטתה, הדבר עלול "לגרום להתפרצות מחלות והרעלות מזון המוניות".¹⁵⁸ הצדקה נוספת להתנגדות המדינה למתן אפשרות לשוהים להכין את מזונם באמצעות מצרכים שיסופקו להם לצורך עיבודם, הייתה הטענה שלפיה "למשיבים אין, ולא תהיה שליטה, על אופן העיבוד. עניין זה נושא השלכות בריאותיות מובהקות על השוהים בעת שהייתם בתוך תחומי של מרכז השהייה" (הטעויות במקור, ההדגשה הוספה). עוד נטען כי הכנת מזון מחייבת שימוש באש, בגז או

חיי ולא מבין למה מי שמצא לנכון לכלוא אותי לא דואג לצרכי הראשוניים ביותר" (מוסטפה, מבקש מקלט מסודאן, כלוא בחולות).

152 קוביליוב-ליוי ורוזן, לעיל ה"ש 121, בעמ' 11.

153 מתוך רישום הריאיון של מאיה קוביליוב-ליוי עם א' (27.7.2014).

154 כך, למשל, נמסר בעדות שפורסמה בפרויקט "קולות מחולות", לעיל ה"ש 142 (עת'מאן, מבקש מקלט מדרפור, סודן, כלוא בחולות):

היה רמאדן, כמובן שלא דאגו שיהיה לנו אוכל ללילה, גם לנסוע לבאר שבע לקנות אוכל היה קשה ברוב הימים בגלל המצב הביטחוני, אבל אחרי שבכל זאת קנינו ואנחנו מנסים להכין משהו לאכול בסוף יום הצום – למה באו והחרימו לנו את כל פחיות הקולה? מה לא בסדר בקולה גם אם אתה אסיר עולם חף מפשע?

155 ריאיון עם מאיה קוביליוב-ליוי, לעיל ה"ש 139. ההתאמה היחידה שבוצעה היא הוספת 250 גרם דברי מתיקה לחוגגים בעיד אל-פיטר. ראו ס' 12 לתגובה מקדמית מטעם המשיבים בבג"ץ 4581/15 איסמעיל נ' נציב בתי הסוהר (העתק התגובה בידי המחברות).

156 עתירה למתן צו על תנאי בבג"ץ 4581/15 איסמעיל נ' נציב בתי הסוהר.

157 בג"ץ 4581/15 איסמעיל נ' נציב בתי הסוהר (פורסם באר"ש, 3.5.2016).

158 הודעה מעדכנת בעניין איסמעיל, לעיל ה"ש 141, בפס' 14.

בחפצים חדים שמסכנים את השוהים, וזאת אף שמדובר בבגירים שהכינו את ארוחותיהם בעבר ללא כל פגע,¹⁶⁰ ותוך התעלמות מהעובדה שבשל האיסור על הכנסת מזון ובישול עצמי, מבקשי המקלט נדחקים לאחסן מזון במדבר ולבשלו בדרך לא דרך.¹⁶¹

ארוחות שבירת צום הרמדאן (אפטאר) ובישולן מחוץ למתקן חולות.¹⁶²

159 שם, בפס' 21-22.

160 תגובת העותרים בעניין איסמעיל, לעיל ה"ש 145, בפס' 16.

161 שם, בפס' 2.

162 התמונות צולמו על ידי מבקשי מקלט מחולות והועברו לכותבות על ידי עורך-הדין עודד פלר מהאגודה לזכויות האזרח.

יצוין, כי חוסר היכולת או חוסר הנכונות לבצע התאמות אלו מפתיע, שכן לרשויות שירות בתי הסוהר יש ניסיון מצטבר של שנים רבות עם אסורים ועצורים הסובלים ממחלות הכרוכות במגבלות תזונתיות, וכן עם מגבלות וצרכים תזונתיים מיוחדים הנובעים ממנהגים דתיים של אסורים ועצורים.¹⁶³ אמנם ביקורות הנערכות במתקני שירות בתי הסוהר מגלות כי אספקת האוכל לוקה בחסר בחלק גדול מהמתקנים, אך הפגמים המתוארים במתקן חולות רבים מבכל מתקן אחר, וזאת אף שמדובר, כאמור, במתקן "פתוח" לכאורה.¹⁶⁴

נראה כי לא נעשתה למידה של בעיות הזנה במתקני שהייה פתוחים במדינות אחרות, ולא יושם הניסיון הרב שהצטבר בעולם בנושא זה. כמו בישראל, בחלק מהמדינות שבהן נמצאים מבקשי המקלט במרכזי שהייה עד להחלטה בבקשת המקלט שלהם, המספקים ישירות את צורכיהם, זיהו חוקרים, ארגונים חברתיים ומבקשי המקלט עצמם בעיות כגון אי-אספקת אוכל מסורתי של קהילות מהגרים, אי-מתן אפשרות בישול או השפעה על התפריט, אספקת מזון שאינו מזין ואינו מגוון דיו, אספקת מזון שאינו תואם את הצרכים של אוכלוסיות פגיעות כגון חולים וילדים, ואי-התאמה של המזון לדרישות הדתיות של מבקשי המקלט.¹⁶⁵ יצוין כי אפשרות הבישול ניתנת לאסירים אחרים כאמצעי שיקומי, אך לא כאמצעי לשימור קהילתי-זהותי-תרבותי כפי שהייתה יכולה להינתן במקרה זה.¹⁶⁶

על פי חוק, השוהים במתקן זכאים לדמי כיס בסך 500 ש"ח לחודש (כ"ח ליום), האמורים לשמש אותם לקניית מצרכים נוספים על אלו שמספק שירות בתי הסוהר, לנסיעות בתחבורה ציבורית, לצורכי תקשורת וכו'.¹⁶⁷ כמו כן, אחדים מהשוהים רשאים לעבוד במספר מצומצם של עבודות בשכר נמוך, הנופל במידה ניכרת משכר המינימום, וללא מעמד משפטי של עובד, בדומה לאסירים המועסקים בתחומי בתי הכלא.¹⁶⁸ את דמי הכיס ואת ההכנסות מהעבודה אפשר לנצל לקניית מצרכים ב"צרכנייה" הפועלת במתקן ומוכרת מספר מצומצם

163 לעניין התאמות תזונה לצורכי דת של עצורים ואסורים במתקני שב"ס אחרים ראו פקני"צ 04.55.01 "זכויות בנושאי דת לאסירים שאינם בני הדת היהודית" (22.1.16). לעניין התאמות תזונה לצרכים הבריאותיים של עצורים ואסירים במתקני שב"ס ראו "חובות וזכויות" שירות בתי הסוהר www.shabas.gov.il/Web/He/Prisons/Duties/Default.aspx.

164 הסניגוריה הציבורית תנאי המעצר והמאסר במתקני הכליאה של שירות בתי הסוהר בשנים 2013-2014 63-60 (2015).

165 ראו, למשל, KEELIN BARRY, NASC, IRISH IMMIGRANT SUPPORT CTR., WHAT'S FOOD GOT TO DO WITH IT: FOOD EXPERIENCES OF ASYLUM SEEKERS IN DIRECT PROVISION (2014), <http://www.nascireland.org/wp-content/uploads/2014/05/WhatsFoodFINAL.pdf> ראו גם *Refugees Protest Against 'Monotonous' Italian Food*, LOCAL (Aug. 27, 2014), <http://www.thelocal.it/20140827/refugees-protest-against-monotonous-italian-food>.

166 ראו למשל "מהמטבח באהבה" שירות בתי הסוהר www.shabas.gov.il/Web/He/News/Articles2/7459.aspx; ניר כהן "שף בכלא, האסירים משתקמים דרך הסירים" *ynet* 20.1.2012 www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4178385,0.html.

167 ס' 32א לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) ותקנות למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (הוראת שעה), התשע"ד-2013, שהוצאו מכוחו.

168 ס' 132 לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט).

של מוצרי מזון, משקה והיגיינה.¹⁶⁹ גם בצרכנייה משתרכים תורים ארוכים משום שהיא המקום היחיד המשרת מאות רבות של צרכנים.¹⁷⁰ המזון הנמכר בצרכנייה כולל בעיקר חטיפים, ממרחים, משקאות קלים ומצרכים להכנת משקאות חמים, כמה תבלינים וכלי אוכל חד-פעמיים. למעשה, המצרכים העומדים למכירה כוללים בעיקר פחמימות, ומיעוטם הזניח – שתי צורות של בשר בקופסאות שימורים וחלב עמיד – כולל חלבונים. בצד זאת לא עומדים למכירה ירקות או פירות, מוצרי חלב טריים או מוצרי מזון מסורתיים מארצות מוצאם של מבקשי המקלט. נמצא כי אין במוצרים הנמכרים בצרכנייה כדי להעשיר במידה מספקת את תזונתם של מבקשי המקלט.

מבקשי המקלט יכולים להשתמש בכספים העומדים לרשותם כדי לרכוש מצרכים מחוץ למתקן, אולם הסכום הצנוע אינו יכול להספיק גם לכמה נסיעות בתחבורה הציבורית (כ-40 ש"ח לנסיעה הלך ושוב) וגם לרכישת מזון בכמות מספקת. בחודשים הראשונים (עד שאזל כספם) היו מבקשי מקלט שנסעו לצורכי הצטיידות במצרכי מזון עד באר שבע, המרוחקת מהמתקן כ-70 קילומטרים, ורוכשים מצרכי מזון עבורם ועבור חבריהם למתקן. בחלק מהמקרים חלקו רוכשי המזון את המצרכים שרכשו עם חבריהם למתקן.¹⁷¹ כך או כך, רשויות שירות בתי הסוהר אוסרות להכניס מוצרי מזון אל תוך המתקן או לבשל בתוכו. לפי פרקליטות המדינה, העילה להגבלה זו היא החשש מיצירת מטרדים תברואתיים ובטיחותיים במתקן.¹⁷² את המזון שרכשו מחוץ למתקן נאלצים מבקשי המקלט לצרוך מחוצה לו: עובדה זו בעצם מנעה מהם להצטייד בכמות ניכרת של מצרכים מחוץ למתקן. לטענת חלק מהשוהים במתקן, חלק מהסוהרים מעלימים עין ממזון שמוכנס לתוך המתקן;¹⁷³ חלק ממבקשי המתקן מצאו פתרונות יצירתיים להברחת מזון אל תוך המתקן באמצעות חפירת מנהרה מתחת לגדר, וחלקם מצאו פתרונות לאחסונו מחוץ למתקן – באמצעות הטמנתו מתחת לאדמה, בכלי הרכב החונים במגרש החנייה של המתקן או במבנים מאולתרים.¹⁷⁴ כאמור, בצד האיסור על הכנסת מוצרי מזון לתוך המתקן הוכנסו אליו כמה מקררים שתכליתם אינה ברורה: שישה מקררים בסך הכול, אחד בכל אגף, כדי לשרת כמעט אלפיים מבקשי מקלט.¹⁷⁵

169 נספח מ/ש-13 "העתק מחירון המוצרים ב'צרכנייה'" לכתב תשובה מטעם המדינה בבג"ץ 8425/13 פלוני נ' הכנסת (העתק בידי המחברות). לטענת העותרים בבג"ץ זה, מרבית המצרכים המפורטים ברשימה בפועל אינם נמכרים בצרכנייה. ראו ס' 20 לעיקרי טיעון מטעם העותרים בבג"ץ 8425/13 פלוני נ' הכנסת (העתק בידי המחברות).

170 תצהיר ג/3 שהוגש עם עיקרי טיעון מטעם העותרים בבג"ץ 8425/13 פלוני נ' הכנסת (העתק בידי המחברות).

171 ריאיון עם מאיה קובליוב-ליוי, לעיל ה"ש 139.

172 ס' ט למכתב מפרקליטות המדינה, לעיל ה"ש 146. יצוין כי עמדת המדינה הייתה שמותר למבקשי המקלט להכניס למתקן "חטיפים ארוזים, שתייה סגורה וכריכים", אולם מן המידע שנמסר ממבקשי המקלט הדבר נאסר עליהם. כך גם עולה מתגובת שירות בתי הסוהר לכתבה בעיתון "הארץ". לוי וליבק, לעיל ה"ש 143.

173 ריאיון עם מאיה קובליוב-ליוי, לעיל ה"ש 139.

174 שם.

175 שם.

כאמור לעיל, במקרים אחדים הוקמו מעין-מסעדות מחוץ למתקן, אך הן נהרסו עד מהרה בידי הרשויות ושוב והוקמו עד להריסתן מחדש.¹⁷⁶ בחלק גדול מהמקרים היו בעלי המסעדות בעלים של בתי אוכל בטרם הועברו לחולות או הועסקו בבתי אוכל כשכירים.¹⁷⁷ מנקודת מבטם של מבקשי המקלט היו למסעדות כמה מטרות. מעבר לתכלית התרבותית הראשית שתוארה בסעיף הקודם, המסעדות היו מקור להכנסות כספיות ששימשו לקניית מזון נוסף; הן גם היו אמצעי למלא את זמנם של ה"זמים" בתעסוקה ואת חייהם בתוכן ובחיוניות, העומדים בניגוד גמור לשעמום ולחידלון השורים על יושבי המחנה ככלל.¹⁷⁸ באופן טבעי, המסעדות הללו שימשו רק את דרי המחנה, והציבור הישראלי לא נמנה בלקוחותיהן בשל המיקום שלהן – רחוקות מכל מקום יישוב.

גם בנסיבות אלו, הדינמיקה – המוכרת למבקשי המקלט עד כאב – הייתה אכיפה של חוקי התכנון והבנייה על ידי הרשות המקומית (מועצת רמת הגלב) וסגירת עסקיהם הדלים ממילא באמצעות צווים מנהליים עד לפתיחתם מחדש וחזרה חלילה. זאת, אף על פי שמדובר בפעילות מתרחשת בפאתי המדבר, כשאין סיכוי (או סיכון) לצבור כל נראות ציבורית, השתקעות או בנייה של גשר לאוכלוסייה המקומית באמצעות בתי האוכל המסורתיים. ההצדקה לפעולות האכיפה הייתה שהמסעדות מהוות מפגע: הן מטילות על המועצה האזורית עלויות של פינוי אשפה, הביאו להשתכרות ולאלימות, יצרו בעיית שוטטות בשעות הלילה בכביש הראשי ובסמוך לו, וכן גרמו בעיות בריאותיות ובין השאר אף נדרש פינוי לבית חולים של אדם שאכל באחד הדוכנים.¹⁷⁹ הרשויות לא הסתפקו בפעילות אכיפה נגד ההקמה הלא חוקית של המסעדות, אלא פעלו במישור המנהלי נגד בעליהן בתואנה שהפרו את האיסור לעבוד החל על השוהים בחולות.¹⁸⁰

176 ראו רוזן, לעיל ה"ש 143, בעמ' 27-28 (העתיקי צווי הריסה שהוצאו נמצאים בידי המחברות).

177 גלזר, לעיל ה"ש 101, בעמ' 28.

178 שם, בעמ' 29-30. וגם: "בהתחלה הייתי היחיד שמכר אינג'רה, היום יש שבעה-שמונה דוכנים של אינג'רה אבל זה טוב, לאנשים יש מה לעשות", אמר. 'אני לא עושה את זה בשביל הכסף'; דניאל, בעל דוכן לממכר אינג'רה מחוץ לחולות. מתוך אלמוג בן זכרי "מועצת רמת הגלב הורתה להרוס את המתחם המסחרי הסמוך למתקן חולות" הארץ 27.12.2015 www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.2807710

179 בן זכרי, לעיל ה"ש 178.

180 הודעה בשם פרקליטות מחוז דרום (אזרחי) מיום 6.3.2016 (הועברה בדוא"ל מאת דוברת מחוז דרום, ויטה זק, נמצאת בידי המחברות). זו לשון ההודעה:

מבצע אכיפה משולב ראשון התקיים היום מחוץ למרכז השהיה חולות בנגב, בו מפעילים השוהים בחודשים האחרונים "שוק" בלתי חוקי. המבצע נערך ביוזמת פרקליטות מחוז דרום (אזרחי) במסגרת ה"שולחן העגול" שמשלב את כל זרועות האכיפה בדרום, ובו נטלו חלק רשות האוכלוסין וההגירה, רשות המיסים (מע"מ באר שבע), משרד הבריאות, משטרת ישראל והמשטרה הירוקה של המשרד להגנת הסביבה. "השוק" מונה כ-45 דוכנים לבישול וממכר של מזון, שתיה קלה ואלכוהול, פרטי לבוש והנעלה, משחקי ביליארד וקלפים והוא מהווה פלישה למקרקעי המדינה המתאפיינת בבניה בלתי חוקית של הדוכנים והפעלת ה"שוק" ללא קבלת ההיתרים הנדרשים כדין. זאת ועוד, הוראות השהיה אוסרות על השוהים במרכז חולות לעבוד

נדמה כי לפחות חלק מההצדקות בעייתיות, בלשון המעטה. בעיקר בעייתית הטענה שלפיה המסעדות יצרו שוטטות לילית בכבישים, שכן על פי כללי המתקן, דריו נדרשים להיות סגורים בו מהשעה עשר בערב, מה גם שמדובר באזור דל בתנועה ובכבישים. כמו כן, גם אם היה אירוע שבו חלה אדם בעקבות צריכת מזון באחת המסעדות, הרי לטענת מבקשי המקלט וארגוני זכויות המהגרים היו גם אירועים שבהם עשרות מבקשי מקלט חלו ונדרשו לטיפול רפואי בעקבות הרעלות מזון מקולקל בתוך מתקן חולות.¹⁸¹

נדמה שהנטל האמתי המוטל על הרשות המקומית אינו נטל הטיפול במסעדות אלא נטל המתקן עצמו, שכפי שציינו לעיל – מתקן שלדעתנו אין הצדקה לקיומו משום שאין הצדקה למדיניות הכליאה של מבקשי המקלט. כל עוד מדיניות הכליאה נמשכת, פתרון ראוי שימנע את הבעיות שעליהן מלינה הרשות המקומית – וגם יספק למבקשי המקלט מזון ראוי ומתאים בריאותית ותרבותית – יהיה פתרון שיאפשר להם ביטול עצמי במסגרת המתקן, של מצרכים תואמים תרבותית שיספקו להם על ידי הרשויות. זה גם הפתרון שעליו הומלץ בנספח החברתי לתכנית להקמת המרכז.¹⁸² העובדה שפתרון כזה אינו מאומץ נובעת, להערכתנו, מרצון להשיג שליטה ופיקוח, בין היתר באמצעות האוכל והאכיפה הנלווית להיבטיו השונים.

ראוי לציין כי קבוצה של אקטיביסטים למען זכויות מבקשי המקלט מקפידה להתייצב במתקן חולות מדי סוף שבוע.¹⁸³ בביקוריהם אצל מבקשי המקלט המבקרים מביאים עמם

בכל עבודה שהיא והשוהים שמפעילים את דוכני המכירה פועלים בניגוד לחוק. במהלך המבצע שנערך היום, בו נטלו כאמור חלק זרועות אכיפה רבים, נמצאו עשרות קילוגרמים של בשר ומוצרי מזון אחרים במצב תברואתי ירוד – ללא קירור וללא בקרה, חיבורי גז פיראטיים ובלוני גז מפורזים בסביבת המתחם ללא כל פיקוח, מה שמהווה סכנה לשלום הציבור ולשלום השוהים במרכז השהיה בפרט. לפני מספר שבועות דיווחו למעלה מ-80 שוהים על הרעלה כתוצאה מאכילה בדוכני המזון המופעלים בשוק. במסגרת מבצע האכיפה, הושמדו בשר ומזון שנמצאו לא ראויים לאכילה וללא שום תווית זיהוי, נתפסו למעלה מ-1000 בקבוקי אלכוהול, נערכו חקירות מס של מפעילי דוכנים ורשות האוכלוסין וההגירה עיכבו למעלה מ-20 שוהים שנתפסו עובדים בניגוד להוראות החוק ומפעילים דוכנים מחוץ למרכז השהיה. בכוונת המדינה לפעול לפינוי מידי של כלל המקרקעין והמטלטלין הנמצאים מחוץ למתחם השהיה חולות.

על פי דיווחים עיתונאיים הועברו 22 מפעילי דוכני מזון מחולות לסהרונים בעקבות פעילות האכיפה הזו. אילן ליאור ואלמוג בן זכרי "22 מבקשי מקלט שהפעילו דוכנים מחוץ לחולות נעצרו ונכלאו בסהרונים" הארץ 6.3.2016. www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.2874343.
 181 יניר יגנה "ביצים רקובות וירקות עם עובש: תלונות על מזון מקולקל במתקן חולות" וואלה! חדשות 26.12.2015. news.walla.co.il/item/2918480.
 182 דורית פרי יעוץ חברתי מרכז שהייה למסתננים מגבול מצרים תמ"א 46 – נספח חברתי לתוכנית 65, 72, 89 (2011).

183 כמידת מה זהו פרויקט המשך לפרויקט "מרק לוינסקי", שבמסגרתו סיפקו מתנדבים ארוחות מבושלות ומוצרי מזון למבקשי המקלט ולמעוטי יכולת אחרים בגינה הציבורית ברחוב לוינסקי בתל אביב, בסמוך לתחנה המרכזית. פרויקט "מרק לוינסקי" הגיע לסיומו בשלהי 2013

כמות גדולה של מזון, ומבקשי המקלט, היוצאים לפגוש את המבקרים בסמוך לשערי המתקן, צורכים אותו. אין ספק שלא די בכמות המזון המובאת לכלל השוהים במתקן, וממילא, כאמור, מבקשי המקלט אינם רשאים להכניס מזון אל תוך המתקן. כך, מהלך זה, המבקש לבטא סולידריות, נותר חריג ובעל אפקט מצומצם.

לא אחת נקטו השוהים במתקן פעולות מחאה על עצם החזקתם במתקן ועל התנאים בו. בין היתר כללו צעדי המחאה גם שביתות רעב לתקופות ממושכות.¹⁸⁴ במקרה אחד, לאחר שבמשך ימים מספר סופק למבקשי המקלט אוכל לא ראוי למאכל, לטענתם, כגון ביצים לא מבושלות, הם נקטו צעד מחאה של נטישת חדר האוכל ללא אכילה.¹⁸⁵ כך נהפך נושא התזונה גם לזירה של אקטיביזם של מבקשי המקלט, מתוך ניסיון להחזיר לעצמם את השליטה שהופקעה מהם במדיניות ההזנה המגבילה הנהוגה במקום. דרך הטיפול של רשויות משרד הפנים ושירות בתי הסוהר במוחים הייתה קשה ובלתי-מתפשרת, וכללה את העברת המוחים למתקן המשמורת סהרונים הסמוך. למעשה, כל יוזמה קהילתית בתחום המזון דוכאה על ידי הרשויות: בין שהייתה זו יוזמה של הזנה קהילתית בדרך של מסעדות מאולתרות וצריכת מזון משותפת בסמוך למתקן, ובין שהייתה זו יוזמה של הימנעות מהזנה קהילתית. האוכל (או אי-האכילה) נהפכו מזירה קהילתית וזירת מחאה לזירה למאבק בין מבקשי המקלט לבין הרשויות.¹⁸⁶

המדיניות המגבילה בנושא האוכל וההזנה הבעייתית של יושבי המתקן אינה עומדת בפני עצמה אלא מתקיימת בצד צעדים נוספים, כגון מניעת אפשרות ממבקשי המקלט לצאת מן המתקן לפרקי זמן משמעותיים, איסור עליהם לעבוד מחוץ למתקן, מניעת פרטיות בשל המגורים הצפופים של עשרה בחדר, היעדר כל אפשרות לעשייה משמעותית במהלך היום במתקן (שמשמעו שעמום מוחץ), אי-הגבלת זמן השהות במתקן, גרירת רגליים בכל הקשור לבירור בקשות המקלט של השוהים במתקן והפעלת לחץ על מבקשי המקלט לעזוב את ישראל.¹⁸⁷ עוסמאן מוחמד עלי השוהה במתקן חולות הצהיר כי "כשביקשנו תוספת לחם

נוכח הירידה במספרם של מבקשי המקלט הנכנסים אל ישראל. ראו למשל יובל גורן "נגמר המרק: מפעל ההזנה של הפליטים הגיע לסיומו" *nrg* 8.12.2013 www.nrg.co.il/online/54/ART2/529/278.html.

184 ראו למשל יובל גורן "עשרות מהגרים לא חזרו למתקן השהייה 'חולות'" *nrg* 15.12.2013 www.nrg.co.il/online/1/ART2/531/078.html; יניר יגנה "בתום הפינוי: מבקשי המקלט הכריזו על שביתת רעב" וואלה! חדשות 30.6.2014 news.walla.co.il/?w=90/2759695; אליזבט צורקוב "כאלפיים מבקשי מקלט בחולות פתחו בשביתה בשל החמרת תנאי הכליאה" שיחה מקומית 16.6.2014 goo.gl/Q2q17s.

185 אקטיביסטילס "מבקשי המקלט ב'חולות' עזבו את חדר האוכל במחאה על כך שהמזון אינו ראוי למאכל" שיחה מקומית 26.1.2016 goo.gl/t6i3VD.

186 ראו למשל גלזר, לעיל ה"ש 101, בעמ' 29; ב-2012, לקראת הקמתו של מתקן חולות, הסביר אדריכלו אלי ישי, שר הפנים אז, שתכליתו תהיה "להמאס על המסתננים את השהות בארץ" וגם "למרר להם את החיים עד שיעזבו". במובן הזה אפשר לתפוס את "המתוק הסודני" שמפיץ עברל (אחד מבעלי המסעדות שמוכר מאפים סודנים מתוקים) כצורת התנגדות שקטה.

187 קובליוב-ליי ורוזן, לעיל ה"ש 121.

בחדר האוכל, אחד הסוהרים אמר לנו שאם אנחנו רוצים לחם שנצא לאפריקה".¹⁸⁸ נראה כי כך גם תפס בית המשפט העליון את סוגיית המזון במתקן חולות, שאליה התייחס מספר רב של פעמים בפסק דינו, כחלק מבחינה הוליסטית של מהותו של מתקן חולות ושל הפגיעות שהוא מסב לכבודם ולחירותם של המוחזקים בו.¹⁸⁹ התוצאה המצטברת של כלל הצעדים היא הגבלת חירותם של מבקשי המקלט, הגברת ייאושם ודחיקתם לעזוב את ישראל אל מדינת המוצא שלהם או אל מדינה שלישית.¹⁹⁰ מאחר שהאוכל עבור מבקשי המקלט אינו רק מזון לגוף אלא גם, ואולי בעיקר, מזון לנפש, מדיניות ההזנה במתקן חולות כפי שתוארה בסעיף זה מכרסמת בעמידותם של מבקשי המקלט, נוטלת מהם שליטה על חייהם, נוטלת את זהותם ומהווה אמצעי לחץ נוסף "לחזור מרצון"¹⁹¹ לארצות מוצאם או להסכים לעזוב למדינות שלישיות.¹⁹²

188 התצהיר הנלווה לתגובת העותרים בעניין איסמעיל, לעיל ה"ש 145, בפס' 5.
189 ראו עניין איתן, לעיל ה"ש 22, בעיקר בפס' 94, 105-106 ו-135 לחוות דעתו של השופט פוגלמן. למשל בפס' 106:

עם זאת, ראיתי להדגיש כי בפסיקתנו הוטעם זה מכבר כי כל אדם – ובכלל זה אסור ועצור, וודאי שגם מסתנן – "זכאי הוא לצורכי אנוש מינימאליים ויסודיים. עם צרכים אלה נמנים לא רק עצם זכותו לאכילה, שתייה ולינה כדי לקיים את גופו מבחינה פיזית, אלא גם סדרי אנוש תרבותיים מינימאליים של אופן סיפוק צרכים אלה, כדי לקיים את כבודו כאדם מבחינה נפשית" (... בלשונו של השופט ח' כהן, זוהי זכותו של כל אדם ל"חיי אנוש תרבותיים", שהרי "יש לאדם תרבותי צורכי נפש נוספים על הצורך אך לחיות: יכול הוא, למשל, להתקיים ולחיות על-ידי שהוא מכניס אוכל לפיו בידיים ממש. אבל אדם תרבותי צריך צלחת, כף ומזלג לאכול בהם" ... על כן, אף בהיעדר הנחיות ברורות בחקיקה הראשית, נהיר הוא כי הזכות לכבוד משמיעה כי לא די בסיפוק צרכיו המיידיים ביותר של אסיר, עציר או מסתנן, והרשות אינה יוצאת ידי חובתה בכך שהיא מספקת לאלה שחירותם נשללה תנאי מחייה המאפשרים את המשך הישרדותם בלבד.

190 לעניין "מיצוי אפיק היציאה מ"ישראל" כאחת המטרות של החוק למניעת הסתננות, ראו ס' 138-133 לכתב תשובה מטעם המדינה לבג"ץ 8425/13 פלוני נ' הכנסת (העתק בידי המחברות).

191 מדינת ישראל נמנעת לעת הזו מלהחזיר בכפייה מבקשי מקלט לאריתראה ולסודן, כיוון שהרבר יהווה הפרה של עקרון אי-ההחזרה (non-refoulement) הקבוע בסימן לג לאמנת הפליטים, לעיל ה"ש 7, ("שום מדינה מבעלות האמנה לא תגרש ולא תחזיר ("refouler") פליט באיזו צורה שהיא אל גבולות הארצות שבהן יהיו חיי או חירותו בסכנה מטעמי גזע, דת, אזרחות, השתייכות לקיבוץ חברתי מסוים או להשקפה מדינית מסוימת") ומהווה חלק מן המשפט הבינלאומי המנהגי. השאלה בדבר מידת הרצוניות של העזיבה היא כמובן שאלה יחסית ושנויה במחלוקת. ראו עדי דרורי אברהם, סגל רוזן ונמרוד איבגאל באין רצון חופשי: הליך החזרה "מרצון" של מבקשי מקלט בישראל (המוקד לפליטים ולמהגרים וא.ס.ף, 2015). hotline.org.il/publication/withoutfreewill

192 לפי נתוני רשות האוכלוסין וההגירה, 2612 "מסתננים" עזבו את ישראל "מרצון" בשנת 2013 (רשות האוכלוסין וההגירה, האגף לתכנון מדיניות "נתוני זרים בישראל: סיכום שנת 2013" (2014) archive.piba.gov.il/PublicationAndTender/ForeignWorkersStat/Documents/563343n80.pdf); 6414 "מסתננים" עזבו את ישראל "מרצון" בשנת 2014 (רשות האוכלוסין וההגירה,

סיכום

המאמר תיאר את האופן שבו אוכל משמש אמצעי משטור ושליטה על קהילת מבקשי המקלט מאריתראה ומסודן החיים בישראל. קהילת מבקשי המקלט מתקיימת במרחבים הלימינליים של היום-יום הישראלי. היא מודרת מכל הפעילויות הנורמטיביות הזמינות לבני חברת הרוב הן על-ידי הממסד ורשויות והמדנה והן על ידי החברה הישראלית, כשהמסר של אלה וגם של אלה הוא אחיד: "אתם לא רצויים פה; חזרו לארצותיכם". בהתחשב בהדרה הרב-ממדית ובמצבם השולי בני הקהילה מבקשים למצוא באוכל האתני, במסורות המזון ובכתי האוכל הקהילתיים נחמה פורתא למצבם ונקודות עוגן לשימור הזהות האתנית ולהעצמה אישית וקהילתית. המדינה, בשל ההחלטה ליישם מדיניות ש"תמאס עליהם את חיהם"¹⁹³, הופכת את מקומות הממשק בין האוכל למבקשי המקלט לנקודות שליטה שבהן היא מפעילה אמצעי משטור.

באמצעות שלושה מופעים של מפגש בין אוכל לבין מבקשי מקלט – העסקה בענף המסעדות, עסקי מזון עצמאיים והזנת הכלואים במתקן חולות – פירטנו כיצד המדינה שוללת ממבקשי המקלט את התרומה הפוטנציאלית הפסיכולוגית-חברתית הגלומה באוכל, באכילה הקהילתית ובכתי האוכל האתניים, כמו גם את האופן שבו המוסדות הרשמיים מעמיקים את ההדרה והשקיפות של אוכלוסייה זו. הפונקציות שהאוכל ממלא בחיי הקהילה הגולה, כפי שהן מתוארות גם בספרות ומאוששות במחקרים,¹⁹⁴ אינן מתממשות נוכח מדיניות הממשלה ביחס למבקשי המקלט מאריתראה ומסודן. למעשה, המדינה עושה כל שביכולתה כדי למנוע מהאוכל ומהאכילה למלא תפקידים זהותיים, קהילתיים ופומביים, ופועלת כדי להפוך את מקומות הממשק בין האוכל למבקשי המקלט ממקומות של נחמה למקומות של צער, יגון ועגמת נפש. בעקבות כל אלה, אוכלוסיית מבקשי המקלט בישראל מוחלשת, מתקיימת בשוליים, ללא מעמד או זכויות, ללא מנגנונים פנים-קהילתיים להעצמה וללא מנגנונים פסיכולוגיים אישיים לחיזוק עצמי.

האגף לתכנון מדיניות "נתוני זרים בישראל: סיכום שנת 2014" (2015) archive.piba.gov.il/PublicationAndTender/ForeignWorkersStat/Documents/sum2014_final.pdf; ר-747 עזבו את ישראל "מרצון" ברבעון הראשון של שנת 2015. "נוהל חזרה מרצון" הוא נוהל שאישר היועץ המשפטי לממשלה יהודה ויינשטיין בסוף יוני 2013, המסדיר "חזרה מרצון" של מבקשי מקלט מאריתראה ומסודן הכלואים בישראל מכוח חוק ההסתגנות. על פי הנוהל, מבקש מקלט המוחזק בכלא יכול לחזור למדינת המוצא שלו אם הביע בכתב את רצונו בכך. לעניין זה ראו למשל אילן ליאור "וינשטיין אישר נוהל 'חזרה מרצון' למהגרים כלואים, הנוגד את עמדת האו"ם" **הארץ** 27.6.2013 1.2057550 www.haaretz.co.il/news/education/1.2057550. בהמשך הוחלה פרקטיקה שלפיה מבקשי מקלט המסרבים לעבור למדינות שלישיות נכלאים ללא הגבלת זמן בכלא סהרונים. נוהל זה הותקף בעת"ם (מינהליים ב"ש) 54836-04-15 האגוס נ' **משרד הפנים** ובעת"ם (מינהליים ב"ש) 5126-07-15 צגטה נ' **שר הפנים**. לכלל המסמכים המשפטיים בעתירות אלו ראו "לבטל את ההסדר המאפשר גירוש בכפייה ל'מדינה שלישית'" האגודה לזכויות האזרח בישראל (30.12.2015) www.acri.org.il/he/34750.

193 ראו אפרים, לעיל ה"ש 119.

194 לעיל, פרקים 2. ו-3.

מכאן, שהאוכל הוא שדה נוסף ומשמעותי בו המדינה מפעילה כוח במטרה לשלוט, לפקח ולהדיר את אוכלוסיית מבקשי המקלט, לאחר שלא הצליחה למנוע את כניסתם לישראל. מבחינה זו האוכל מהווה בכואה של מדיניות המקלט בישראל – כוחני, מנצל, מדיר, מאיים ומנכר. לטעמנו, יש לשאוף לשינוי מקיף במדיניות המקלט של ישראל,¹⁹⁵ כזה שמשלים עם העובדה שמבקשי מקלט יפקדו את ישראל כשם שהם פוקדים את שאר מדינות העולם, וגם כזה שמגדיר את המחויבות המשפטית של ישראל כלפיהם – מחויבות שאינה מתיישבת עם צעדים מדירים ופוגעניים. עד לשינוי כזה במדיניות, אין לצפות שהאוכל יוכל למלא תפקידים קונסטרוקטיביים בחייהם של מבקשי המקלט אלא ימשיך להוות כלי ממשטר ומפקח בידי המדינה.

195 לחזון חלופי כזה ראו "חלופה ל'חוק ההסתגרות': פתרונות שישפרו את המצב בדרום תל אביב" המוקד לפליטים ולמהגרים [.goo.gl/gcaqWd](https://goo.gl/gcaqWd).

